КОРЕЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ БІРЛЕСКЕН КАТАЛОГ
СОВМЕСТНЫЙ КАТАЛОГ РЕСПУБЛИКИ КОРЕЯ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ӘМІРШІЛЕРІНІҢ АЛТЫНЫ

ЗОЛОТО ВЛАСТЕЛИНОВ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ

Қазақстан Республикасы
ҰЛТТЫҚ
МУЗЕЙІ

National Research Institute of Cultural Heritage
Republic of Korea

КОРЕЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ БІРЛЕСКЕН КАТАЛОГ
СОВМЕСТНЫЙ КАТАЛОГ РЕСПУБЛИКИ КОРЕЯ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ӘМІРШІЛЕРІНІҢ АЛТЫНЫ

ЗОЛОТО ВЛАСТЕЛИНОВ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

National Research Institute of Cultural Heritage
Republic of Korea

Сондай-ақ басылымда келесі ұйымдардың фотоматериалдары пайдаланылды:

Кёнджу ұлттық ғылыми-зерттеу институты

Кёнджу ұлттық музейі

Конджу ұлттық музейі

Самсунг Лиум өнер музейі

Синьцзян археология институты

Шэньси провинциясының археология институты

Мемлекеттік Эрмитаж

Азов тарихи, археологиялық және палеонтологиялық музей–қорығы

Ставрополь өлкетану музейі

Метрополитен–музейі

Қосымша

1. Бұл кітапты Корея Республикасының Ұлттық мәдени мұраларды зерттеу институты мен Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі арасындағы «Көркемдік мұра бұйымдарын қазақ–корей бірлесе зерттеулерін жүргізу туралы» 2016 жылғы келісімге сәйкес басып шығару жоспарланған. Ол «Қазақстанның тас үйінділі обаларынан табылған алтын зергерлік бұйымдарды бірлесе зерттеу» жобасы аясындағы қорытынды еңбек. Мәтіндер 3 тілде – кәріс, қазақ және орыс тілдерінде дайындалды. Аталған томға қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндер енгізілді.
2. Кітап 5 бөлімнен тұрады: I. Шолу, II. Ескерткіштер, III. Жәдігерлер Топтамаларының Сипаттамасы, IV. Мақалалар, V. Қосымшалар. Негізгі бөлімде Қазақстан аумағындағы ең маңызды ескерткіштер мен материалдардың сипаттамалары келтірілген. Негізгі бөлімдегі жәдігерлердің топтамалары туралы сипаттамаларда іргелі ескерткіштерден немесе онымен байланысты кешендерден табылған мәліметтер туралы ақпараттар қамтылған. Бұйымдардың барлық сипаттамалары олардың орналасуы, мәдени және хронологиялық үлестері туралы ақпаратпен қамтамасыз етіледі. Сараптамалық бөлімге зерттелген ескерткіштер мен бұйымдардың жан–жақты кешенді талдау нәтижелері жазылған мақалалар енгізілді. Қосымшада зерттелген жәдігерлер мен сілтемелер тізімі берілді.
3. Негізгі бөлімдегі жеке жәдігерлердің сипаттамалары корей мамандарының Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорында жұмыс жасау барысында жазылды. Сондай–ақ, жәдігерлердің суреттерін Корея Республикасының Ұлттық мәдени мұраларды зерттеу институтының фотосуретшісі түсірді. Әрбір жәдігер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде дайындалған бұйым табылған ескерткіш, бұйымның жасалған шикізаты мен мерзімдемесі, сондай–ақ сипаттамасы туралы мәліметтермен қамтылған. Егер бұйымның мерзімдемесі жайлы қазақ және корей зерттеушілері екі түрлі көзқараста болған жағдайда, ол мәтіндік түсіндірмеде көрсетілді.
4. Қазақ зерттеушілері жазған мәтіндердегі фотосуреттер авторлардың өздерінен алынды.

МАЗМҰНЫ

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ 4
«ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ӘМІРШІЛЕРІНІҢ АЛТЫНЫ» АТТЫ КІТАПҚА АЛҒЫ СӨЗ 6
ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ 10
АЛҒЫ СӨЗ 12
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕСТЕЛЕР 14
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ КАРТАСЫ 16

I. ШОЛУ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОБАЛАРДАН ТАБЫЛҒАН АЛТЫН ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫ БІРЛЕСЕ ЗЕРТТЕУДЕГІ ҚАЗАҚ–КОРЕЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 22
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ ТУРАЛЫ 30

II. ЕСКЕРТКІШТЕР

01. ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫ ҮЛКЕН САҚ ОБАЛАРЫ МЕН САРМАТ ҒИБАДАТХАНАЛАРЫ 38
02. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАСМОЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭЛИТАЛЫҚ ОБАЛАРЫ 68
03. БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛА ӘМІРШІЛЕРІ (Ж.С.Д. VI ҒАСЫР АЯҒЫ–IV ҒАСЫРЫ) 100
04. МӘҢГІ АЛТЫН ШҰҒЫЛАЛЫ ӘЙЕЛ 132
05. АРАЛТӨБЕ 156
06. БЕРЕЛ ҚАЗЫНАСЫ – БАБАЛАРДЫҢ ҰЛЫ МӘДЕНИ МҰРАСЫ 170
07. ШІЛІКТІДЕГІ БӘЙГЕТӨБЕ АЛТЫН ОБАСЫ 192
08. ЖЕТІСУДАҒЫ САҚ ХАНЗАДАСЫНЫҢ ОБАСЫ 212

III. ЖӘДІГЕРЛЕР ТОПТАМАЛАРЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ 234

IV. МАҚАЛАЛАР

01. САҚТАРДЫҢ АЛТЫН МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ 376
02. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ МЕТАЛДАРЫ 420
03. ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ ТҰРҒЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАННАН ТАБЫЛҒАН АЛТЫН ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ СЮЖЕТТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: САҚ МӘДЕНИЕТ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ 444
04. ҚАЗАҚСТАН САҚТАРЫНЫҢ ӨНЕРІ 494
05. АЛТЫН ЖӘНЕ БАҒАЛЫ ТАСТАР – ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ КОРЕЯ ЖЕРІНДЕГІ БАҒАЛЫ ТАСТАРДАН ЖАСАЛҒАН ЕРТЕДЕГІ ӘШЕКЕЙЛЕР 536
06. ҚАЗАҚСТАН САРМАТТАРЫНЫҢ ӨНЕРІ 570

V. ҚОСЫМША

ӘДЕБИЕТТЕР 590
ЖӘДІГЕРЛЕРДІҢ ТІЗІМІ 614
ABSTRACT 630

СОДЕРЖАНИЕ

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО 5
ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО К ИЗДАНИЮ КНИГИ «ЗОЛОТО ВЛАСТЕЛИНОВ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ» 8
ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО 11
ПРЕДИСЛОВИЕ 13
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В ТАБЛИЦАХ 15
КАРТА ПАМЯТНИКОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНЕГО ВЕКА В КАЗАХСТАНЕ 16

I. ОБЗОР

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И ЗНАЧИМОСТЬ СОВМЕСТНЫХ КОРЕЙСКО–КАЗАХСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗОЛОТЫХ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ КАМЕННЫХ КУРГАНОВ КАЗАХСТАНА 23
О НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 31

II. ПАМЯТНИКИ

01. БОЛЬШИЕ КУРГАНЫ САКОВ И СВЯТИЛИЩА САРМАТОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ 38
02. ЭЛИТНЫЕ КУРГАНЫ ТАСМОЛИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА 68
03. ВЛАСТЕЛИНЫ СТЕПЕЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ VI–IV ВВ. ДО Н.Э.) 100
04. ЖЕНЩИНА, СИЯЮЩАЯ ЗОЛОТОМ ВЕЧНОСТИ 132
05. АРАЛТОБЕ 156
06. СОКРОВИЩА БЕРЕЛЯ – ВЕЛИЧАЙШЕЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРЕДКОВ КАЗАХОВ 170
07. ШИЛИКТИНСКИЙ ЗОЛОТОЙ КУРГАН БАЙГЕТОБЕ 192
08. КУРГАН САКСКОГО ПРИНЦА ИЗ ЖЕТЫСУ 212

III. ОПИСАНИЕ КОЛЛЕКЦИИ 235

IV. СТАТЬИ

01. РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЗОЛОТОЙ КУЛЬТУРЫ САКОВ И ФОРМИРОВАНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ 376
02. ДРЕВНИЙ МЕТАЛЛ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ 420
03. СЮЖЕТЫ И ОСОБЕННОСТИ ЗОЛОТЫХ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ С ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В СВЕТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ТРАДИЦИЙ ВОСТОКА И ЗАПАДА: ПО МАТЕРИАЛАМ ПРЕДМЕТОВ КУЛЬТУРЫ САКОВ 444
04. ИСКУССТВО САКОВ КАЗАХСТАНА 494
05. ЗОЛОТО И ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ – ДРЕВНИЕ УКРАШЕНИЯ С ДРАГОЦЕННЫМИ КАМНЯМИ С ТЕРРИТОРИИ КОРЕИ И КАЗАХСТАНА 536
06. ИСКУССТВО САРМАТОВ КАЗАХСТАНА 570

V. ПРИЛОЖЕНИЕ

ЛИТЕРАТУРА 591
СПИСОК КОЛЛЕКЦИИ АРТЕФАКТОВ 614
ABSTRACT 630

ҚАЗАҚСТАН САҚТАРЫНЫҢ ӨНЕРІ

Базарбаева Ғалия
Жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Жұмабекова Гүлнара
Жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Кіріспе

Аң стилі өнері – ертедегі көшпенділер мәдениетінің белгілерінің бірі. Еуразияның ұлан–байтақ далалары мен таулы алқаптары дала қарауылдарына – обаларға толы. Оларды зерттеген кезде көз алдымызға атты жауынгерлердің жұмбақ әлемі, жыртқыштар, шөпқоректі жануарлар, құстар, қиял–ғажайып тіршілік иелері келеді. Киімге, баскиімдерге, қару құралдарына, аттың ер–тұрманына, ыдыс–аяққа түсірілген зер. Алтын, қола, темір, киіз, былғары, маталар, тас. Қалықтап бара жатқан маңғаз қыран құстарды, қаһарлы жыртқыштарды, ажалды шөпқоректі жануарларды; жеке суреттерді, күрделі композицияларды, экспрессия мен драматизмге толы көріністерді көреміз. Мұның барлығында жасырын мағына, терең құпия жатыр, оның сырын ешқашан да түгелдей аша алмасымыз анық. Айбынды жауынгерлердің, батыл да данышпан жолбасшылардың қайталанбас кейпін: биік баскиімдерін, шұғылалы алтын қыран құстар мен қасқырлардың бейнесі бар қанжарларын, шапшаң бұғылар бейнеленген қорамсақтарын және сақ, әрі кербез барыс бейнесі бар қалқандарын көз алдымызға елестете аламыз. Салмағы ауыр әскери белдіктегі жарқыраған мәңгілік алтын және кереғар түсті киімдегі жеңіл өрнекті мысық тектес жыртқыштар. Әсем, әсері мол, таң қаларлық дүниелер. Шексіз кең дала жазығындағы арынды, күшті, кербез «жабайы» көшпенділер. Бірақ біз бұл өнердің табиғатын ешқашан түгелдей аша алмаймыз, тани алмаймыз. Тану дейтін себебіміз, бұл өнер – таңбалар жүйесі, осы бейнелердің, сюжеттердің, көріністердің мазмұнын жеткізетін белгілі бір тіл.

Көрші жермен айналысқан мемлекеттердің өнерінің

ИСКУССТВО САКОВ КАЗАХСТАНА

Галия Базарбаева
Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук
Институт археологии им. А.Х. Маргулана

Гульнара Джумабекова
Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук
Институт археологии им. А.Х. Маргулана

Введение

Искусство звериного стиля – один из критериев культуры ранних кочевников. Обширная зона степей и горных долин Евразии заполнена степными стражами – курганами. При их исследовании перед нами предстает загадочный мир конных воинов, Хищники, травоядные животные, птицы, фантастические существа. Декор одежды, головных уборов, предметов вооружения, конского снаряжения, посуды. Золото, бронза, железо, войлок, кожа, ткани, камень. На нас глядят гордо парящие орлы, свирепые хищники, обреченные травоядные животные; одиночные изображения, сложные композиции, сцены наполненные экспрессией и драматизмом. Все это содержит в себе скрытый смысл, тайну, которую мы никогда до конца не разгадаем. Мы можем представить умелых воинов, мужественных и мудрых предводителей в их неповторимом обличии: в величественных головных уборах, с кинжалами с отблесками золотых орлов и волков, со стремительными оленями на колчанах и с чуткими и грациозными барсами на щитах. Свет нетленного золота тяжеловесного боевого пояса и легкость ажурных кошек на контрастном фоне одежды. Красиво, впечатляет, удивляет. «Дикие» кочевники в бескрайнем просторе Степи. Такие же стремительные, сильные, грациозные. Но никогда мы не сможем разгадать это искусство до конца, прочесть. Прочесть, потому что искусство – это знаковая система, определенный язык, передающий содержание этих образов, сюжетов, сцен.

Можно выявить влияние искусства соседних земледельческих государств, определить стиль и художественные

әсерін байқауға, стиль мен көркемдік тәсілдерді, олардың даму барысын анықтауға болады. Бірақ аң стилі өнері – бұл әлдебір күрделірек дүние. Ол қоғамның әлеуметтік жіктелуін, мәдени–тарихи байланыстарды, әлем бейнесін, эстетикалық мұраттарды, сұлулық туралы түсініктерді көрсетеді.

Қазақстандағы сақтар мәдениетінің ескерткіштері Жетісудан, Сарыарқадан, Қазақ Алтайынан, Оңтүстік Арал өңірінен және біразы Оңтүстік Қазақстаннан (Қайтпас) табылды. Егер Сарыарқа мен Қазақ Алтайы үшін хронологиялық кезеңді айқындауда қысқаша анықтамалар – Тасмола, Майемер және Пазырық мәдениеттері деген атаулар болса, Жетісу, Оңтүстік Арал өңірі және Қазақстанның оңтүстігі үшін бұл құбылыстарға үйлес кезеңдердің арнайы анықтамалары жоқ.

Тасмола және Майемер мәдениеттері – бір хронологиялық өріске жататын құбылыстар. Қазіргі уақытта Тасмола мәдениеті өмір сүрген кезең ж.с.д. VIII ғ. бастап V ғ. дейінгі уақытпен шектеледі, бұл бір топ 14С талдау нәтижелерімен дәлелденеді (Beisenov A. et al., 2016).

Қазақ Алтайындағы Пазырық мәдениеті ескерткіштерінің мерзімі ж.с.д. IV–III ғғ. деп анықталды (Самашев З., 2011).

Салыстырмалы–типологиялық әдістің негізінде К. Ақышев Есік обасынан алынған материалдардың мерзімін ж.с.д. V ғ. деп анықтаған (Акишев К.А., 1978). Бұл пікірді Анатолий Пшеничнюк Оңтүстік Арал өңіріндегі Филипповка обаларынан алынған деректерді талдау негізінде растады (Пшеничнюк А.Х., 2001).

Қазандар мен шырағдандар түріндегі көлемді металл заттардың мерзімін анықтауға келсек, әзірше тек үш мерзім белгіленген (1–кесте) (Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2013).

приемы, линию их развития. Но искусство звериного стиля – это нечто большее. Оно отражает социальную стратификацию общества, культурно–исторические связи, картину мира, эстетические идеалы, представления о красоте.

Памятники культуры саков в Казахстане зафиксированы в Жетысу, Сарыарке, Казахском Алтае, Южном Приаралье и частично в Южном Казахстане (Кайтпас). Если для Сарыарки и Казахского Алтая существуют дефиниции для определения хронологического периода – тасмолинская, майемерская и пазырыкская культуры, то синхронные этапы этих явлений для Жетысу, Южного Приаралья и юга Казахстана не имеют специальных определений.

Тасмолинская и майемерская культуры – явления одного хронологического горизонта. В настоящее время период бытования Тасмолы замыкается пределом с VIII по V вв. до н.э., что доказывается серией результатов 14С анализа (Beisenov A. et al., 2016).

Памятники пазырыкской культуры Казахского Алтая датируются IV–III вв. до н.э. (Самашев З., 2011).

На основе сравнительно–типологического метода материалы из кургана Иссык датировались К. Акишевым V в. до н. э. (Акишев К.А., 1978). Это мнение было поддержано Анатолием Пшеничнюком в контексте анализа данных из курганов Филипповка в Южном Приуралье (Пшеничнюк А.Х., 2001).

Что касается датировки массивных металлических предметов в виде котлов и курильниц, то пока имеется всего три даты (таблица 1) (Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2013).

1–кесте.
Таулы қырат және Түрген кентінің аумағынан табылған үлгілердің 14С мерзімін анықтау нәтижелері,* n=3

ID	Материал	Ескерткіш	^{14}C BP	Мөлшерлі аралық (2 σ)
ГИН8863	Қазандағы күйік	Таулы қырат	2270±160	784 cal BC – 4 cal AD**
KIA42815	Құрбандық үстеліндегі күйік	Түрген кентінің аумағы	2235 ± 20	cal BC 381–208
KIA42816	Құрбандық үстеліндегі күйік	Түрген кентінің аумағы	2195 ± 20	cal BC 360–198

* Бұл мерзімдер Мәскеу қ. РҒА Геология институтының радиокөміртектік мерзімін анықтау зертханасында (ГИН зертх. шифры) және Leibniz–Laboratory for Radiometric Dating and Isotope Research, Kiel (KIA зертх. шифры) анықталды;
** Бұл мерзімдер IntCal13 (Reimer et al. 2013) мөлшерлі айнымалысын пайдалану арқылы Calib 7.0 (Stuiver et al. 2013) бағдарламасында мөлшерленген.

Таблица 1.
Результаты 14С датирования образцов из Горного Гиганта и района п. Турген,* n=3

ID	Материал	Памятник	^{14}C BP	Калиброванный интервал (2 σ)
ГИН8863	Нагар с котла	Горный Гигант	2270±160	784 cal BC – 4 cal AD**
KIA42815	Нагар с жертвенного стола	Район п. Турген	2235 ± 20	cal BC 381–208
KIA42816	Нагар с жертвенного стола	Район п. Турген	2195 ± 20	cal BC 360–198

* Даты были получены в лаборатории радиоуглеродного датирования ГИН РАН, г. Москва (лаб. шифр ГИН) и Leibniz–Laboratory for Radiometric Dating and Isotope Research, Kiel (лаб. шифр KIA);
** Даты откалиброваны программой Calib 7.0 (Stuiver et al. 2013) с использованием калибровочной кривой IntCal13 (Reimer et al. 2013)

Орталық Қазақстан сақтарының өнері

Орталық Қазақстан – Шығыс Сарыарқа аумағы даланың өткен дәуірлер ескерткіштеріне қаншалықты бай екендігін көрсетеді. Ежелгі көшпенділердің археологиялық ескерткіштері, әсіресе соңғы жылдары зерттелгендері мол материал берді, бұл сақтардың мәдениеті мен өнері туралы пайымдауға мүмкіндік береді (Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2015).

Ежелгі өнер туындыларының ішінде Нұркен–2 қорымынан табылған, тек жануарлар ғана емес, сонымен қатар адамдар бар сюжет берілген қапсырма ерекше көзге түседі (1–сур). Нұркен–2 қорымының обалары ерте сақ кезеңіне (ж.с.д. VII–VI ғғ.) жатқызылады. Көріністегі негізгі кейіпкер – салт атты адам. Ол жабдықты аттың үстінде салтанатты түрде отырған байсалды қалпында көрсетілген: желкелігі жалпақ күләпара (су өтпес үшін тымақтың сыртынан киетін баскиім), сауыт–сайман, қоныштары бейнеленген, бет әлпеті дөрекі, түсі суық. Бетінің сол жағында тыртық немесе бояу көрсетілген. Салт аттының арқасынан садақ шығып тұр. Оның жабдықталуы Оңтүстік Қазақстаннан (Тараз) табылған қапталған белдемшелі сауыттағы сақтардың бейнесімен, Петр I–дің Сібірлік топтамасындағы, солтүстік–батыс шеткі аймақтағы «жабайылар» бейнеленген қытай суреттеріндегі және Ферғанадағы (Ақ–Там) бейнелермен үндеседі. Салт атты адам аттың үстінде салтанатты түрде отыр, аттың ер–тұрманы, «қоршау» тәрізді қырқылған жалы көрсетілген. Салт аттыдан басқа, қапсырмада қолында бедерлейтін құралы бар адам, бой ұсынған әрі қайғылы қалыпта жерде отырған екі адам және қапталған белдемше киген, жатқан адамның бөлігі көрсетілген. Тыртықтары бар немесе боялған беттердің және ерекше тәсілмен қырқылған жалдың ерекше маңызы бар. Жалды бұлайша безендіру дәстүрі аумақтық жағынан Орталық Азияның шығыс аймақтарынан бастап Солтүстік–Шығыс Қара теңіз өңіріне дейінгі бүкіл Еуразия даласында кең тараған. Кейіпкерлер мен оларға байланысты көріністер тұрмыстық сипатта емес, бұлар – соғыс немесе салт–рәсім көріністері.

Нұркен қапсырмасындағы көріністе кейіпкермен қоштасу, оны жерлеу көрінісімен байланысты, сол дәуірдегі адамдарға белгілі қандай да бір мифологиялық сюжет бейнеленген деп болжауға болады. Ескерткіштің мерзімін белгілеуге қатысты алсақ, бұл қорғаныш сауытын киген, керек–жарақпен жабдықталған жауынгер келбеті түсірілген, ертедегі көшпенділер өнеріндегі ең ежелгі бұйымдардың бірі деп болжауға болады.

Искусство саков Центрального Казахстана

Центральный Казахстан – территория Восточной Сарыарки, демонстрирует насколько богата Степь памятниками прошедших эпох. Археологические памятники древних кочевников, особенно изученные в последние годы, предоставили обширный материал, который позволяет судить о культуре и искусстве саков (Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2015).

Среди произведений древнего искусства выделяется бляшка, содержащая сюжет с присутствием не только животных, но и людей, из могильника Нуркен–2 (рис. 1). Курганы могильника Нуркен–2 отнесены к раннесакскому времени (VII–VI вв. до н.э.). Центральный персонаж сцены – всадник. Он показан спокойно восседающим на стоящем коне в экипировке: башлык с широким назатыльником, доспехи, ноговицы, черты лица довольно грубые, выражение лица суровое. У него же на левой стороне лица показаны шрамы или раскраска. За спиной всадника выступает лук. Его экипировка перекликается с изображениями саков в панцире с бронированной юбкой из Южного Казахстана (Тараз), Сибирской коллекции Петра I, на китайских изображениях «варваров» северо–западной периферии и в Фергане (Ак–Там). Всадник восседает на коне, у которого показаны снаряжение, стриженая грива с «городком». Кроме всадника на бляшке показан человек с чеканом, два сидящих на земле человека в смиренно–скорбных позах и фрагмент лежащего человека в бронированной юбке. Особое значение имеют покрытые шрамами или раскраской лица и стриженная особым способом грива. Территориально обычай такого оформления гривы был распространен по всему поясу Евразийских степей от восточных регионов Центральной Азии до Северо–Восточного Причерноморья. Персонажи и сцены, с которыми они связаны, имеют не бытовой характер – это батальные или сакральные сцены.

Можно предположить, что в сцене нуркенской бляшки запечатлен какой–то известный современникам мифологический сюжет, связанный со сценой прощания, погребения героя. Учитывая датировку памятника, можно предположить, что перед нами один из наиболее ранних предметов раннекочевнического искусства, где воплощен облик экипированного воина в защитном доспехе.

Предмет, декор которого показывает значение и место оружия в культуре кочевников вооружением, железный кинжал с зооморфным декором. Найден у горы Темирши в Центральном Казахстане (Бейсенов А.З., 2014) (рис.

1–сур.
Көпфигуралы композициялы әшекей. Нүркен–2
(Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2015 бойынша)

Рис. 1
Бляшка с многофигурной композицией. Нуркен–2
(по: Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2015)

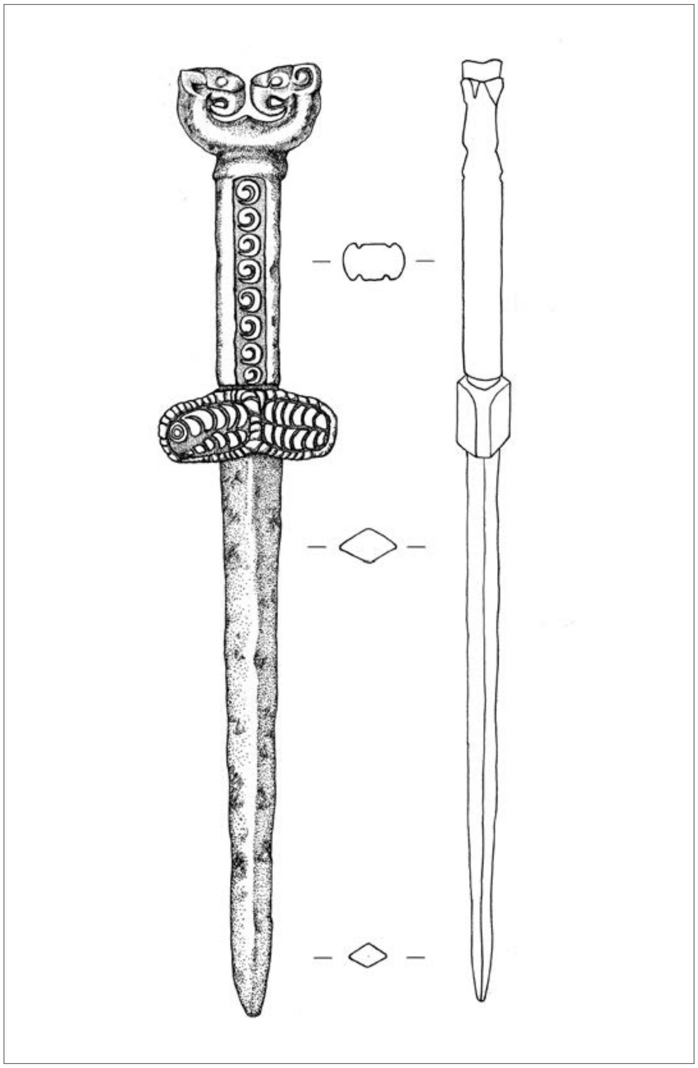

2–сур.
Аң бейнелі темір қанжар. Темірші тауынан табылған кездейсоқ олжа
(Бейс енов, 2014б бойынша)

Рис. 2
Железный кинжал с зооморфным декором. Случайная находка у горы Темирши
(по: Бейсенов, 2014б)

Көшпенділер мәдениетіндегі қару–жарақтың маңызы мен орны көрсетілген сәнді зат – аң бейнесіндегі өрнегі бар темір қанжар. Ол Орталық Қазақстандағы Темірші тауынан табылды (Бейсенов А.З., 2014) (2–сур). Теміршіден табылған қанжардың бас жағы бір–біріне қаратылған қыран тектес екі грифонның бастарының мүсіні түрінде безендірілген. Сабының ортасында сегіз бұйра шиыршық бір қатарға орналастырылған. Көбелек тәрізді айқасқан ұшы ақбөкеннің нышандық бейнесі түрінде зерленген. Мүйіздерді бұлайша көркем тәсілмен түсіру ерте скиф кезеңіндегі ескерткіштерден, мысалы, Аржан–2 қорымы 5–қабірдегі ескерткіштен; Талды–2 қорымындағы тізбе әшекейлерден; Торғайдан табылған алтын тізбе әшекейден байқалады. Мұндай қанжарлар ерте көшпенділер дәуірінде Еуразияның шығыс бөлігі аумағында (Жетісу мен Тянь–Шань, Шығыс Қазақстан,

2). Навершие кинжала из Темирши оформлено в виде двух скульптурных голов орлиных грифонов, обращенных друг к другу. По центру рукояти расположены восемь спиралевидных завитков в ряд. Бабочковидное перекрестье декорировано символическим изображением сайги. Передача рогов таким художественным приемом прослеживается в памятниках раннескифского времени, например в Аржане–2, могила 5; Талды–2 на пронизях; на золотой пронизи из Тургая. Такие кинжалы были широко распространены на территории восточной части Евразии в эпоху ранних кочевников (Жетысу и Тянь–Шань, Восточный Казахстан, Южный Урал). Аналогии кинжалам с грифоньими головками прослеживаются и на востоке, основной ареал – районы Минусинской котловины и Казахстана.

Декор в виде скобочек и спиралевидных завитков, види-

Оңтүстік Орал) кең тараған. Грифон басты қанжарлардың ұқсас түрлері шығыста да кездеседі, негізгі таралу аймағы – Минусин ойпаты мен Қазақстан.

Жақша және бұйра шиыршық түріндегі өрнек маңызды нышандардың бірі болғанға ұқсайды. Бұған ұқсас зер Шемонаихадан (Шығыс Қазақстан) табылған ерте скиф кезеңіндегі қанжарда, Орталық Қазақстаннан табылған қанжардың сабында кездеседі. Қанжардың анықталған мерзімі – ж.с.д. VI ғ.–V ғ. бірінші жартысы.

Қанжар сияқты қару құралындағы өрнекті зер оның қасиетін, арналған мақсатын үстей түскен деуге болады. Затты безендірген кезде жыртқыш құс немесе қыран тектес грифон және тұяқты жануар бейнелерін біріктіру – ерте сақ кезеңіндегі Жалаулы, Шілікті, Талды–2 ескерткіштерінен анықталған белгілі тәсіл. Ежелгі көшпенділер өнеріне тән жыртқыштың немесе мифтік жиынтық тіршілік иесінің тұяқты жануарды жәбірлеу көрінісі әр түрлі жеткізілген, соның шінде бір затты зерлеп өрнектегенде жыртқыш (жыртқыш құс) және стильдендірілген тұяқты жануар бейнелерін қиыстыру түрі де бар.

Қару құралдарының өрнегінде, соның ішінде қанжарда да кездесетін бұйра шиыршық және «үтір» (тұмсық) сияқты зерлеу элементі кездейсоқ емес. Бұлар – «шынайы, әрі түсінікті бейнелермен тікелей байланысты ұзақ тарихы бар таңба–нышандар. Ж.с.д. VI–IV ғғ. Оңтүстік Сібір өнерінде қыран құсты таңбалайтын шартты белгі ретінде ол тек ат әбзелінің және белдіктің қапсырмаларында ғана емес, сонымен қатар қанжарларда және басқа да қару құралдарында қолданылуы ықтимал. Орталық Қазақстандағы Талды–2 және Тывадағы Аржан–2 ерте скиф кезеңі қорымдарынан табылған материал бұйра шиыршық өрнектен бөлек, мифтік қыран құстың бейнесі оның айдарын белгілеп, оңай танылатын шиыршықтау тәсілдерімен берілген деп жорамалдауға мүмкіндік береді.

Әр алуан заттардың беттері: костюмнің және аттың ер–тұрманының элементтері, қару құралдары мен еңбек құралдары, ыдыс–аяқ, діни және сәндік заттар хайуанаттардың бейнелерімен және ою–өрнек мотивтерімен безендірілген. Бұл заттардың барлығы Сарыарқаның ежелгі көшпенділерінің заттар әлемінің бір бөлігі болған.

Ерте көшпенділер дәуірінде мысық тектес жыртқыштың бейнесі түріндегі алтын тігілмелі қапсырмалардың мол болуы көшпенділер өркениетінің қалыптасуы туралы пайымдауға жол ашатын экономиканың, әлеуметтік ұйымдастырудың, қоғамдық қатынастардың, мәдениеттің, идеологияның даму ерекшелігіне қарай тек сәндік қана емес, ерекше мағынаға

мо, один из значимых символов. Подобное прослеживается на кинжале раннескифского времени из Шемонаихи (Восточный Казахстан), на рукояти кинжала из Центрального Казахстана. Датировка кинжала – VI – первая половина V в. до н.э.

Можно предположить, что декор такого предмета вооружения, как кинжал, дублировал его свойства, назначение. Соединение в оформлении предмета образов хищной птицы или орлиного грифона и копытного – известный прием, выявленный для памятников раннесакского времени: Жалаулы, Шиликты, Талды–2. Сцена терзания копытного животного хищником или мифическим синкретическим существом, характерная для искусства древних кочевников. Она имела различные формы выражения, в том числе и в виде совмещения в декоре одного предмета образов хищника (хищной птицы) и стилизованного копытного.

Такой элемент декора как спиралевидный завиток и «запятая» (клюв), встречаемый в декоре предметов вооружения, в том числе и на кинжале, не случаен. Это «знаки–символы, имеющие свою длительную историю, непосредственно связанную с более реалистичными и понятными образами. Возможно, в искусстве Южной Сибири VI–IV вв. до н.э. как условный знак, маркирующий присутствие орла, она применялась не только на сбруйных и поясных бляшках, но и на кинжалах и других предметах вооружения. Материал из могильников раннескифского времени Центрального Казахстана Талды–2 и Аржан–2 в Тыве позволяет предположить, что помимо спиралевидного завитка, образ мифического орла передавался вполне узнаваемыми приемами с завитком с обозначением хохолка.

Анималистическими изображениями и орнаментальными мотивами декорировались поверхности самых разнообразных предметов: элементы костюма и конского снаряжения, предметы вооружения и орудия труда, посуда, предметы культа и туалета. Все эти предметы были частью вещного мира древних кочевников Сарыарки.

Обилие нашивных бляшек из золота в виде изображения кошачьего хищника в период ранних кочевников, в силу специфики развития экономики, социальной организации, общественных отношений, культуры, идеологии, позволяющих говорить о сложении цивилизации кочевников, имело особый смысл, не только декоративный. В данном случае мы наблюдаем наложение значения анималистического образа, его художественного воплощения, качества металла – золота, подчеркивающих статус погребенного.

На бляшке из кургана 1 могильника Карашокы пред-

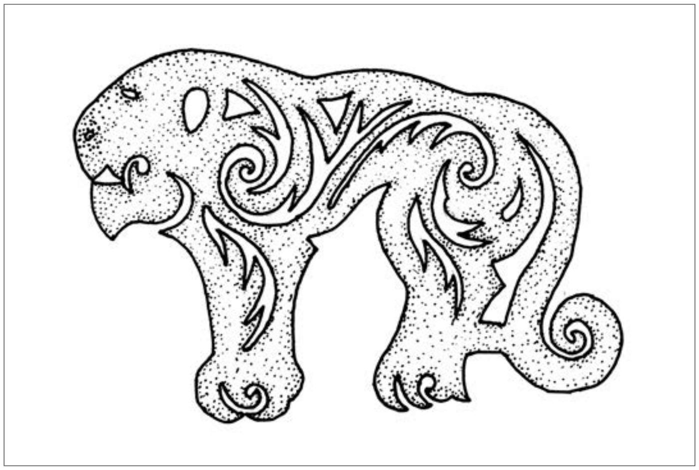

3–сур.
Мысық тектес жыртқыштың бедерлі бейнесі. Қарашоқы–1
(Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2015 бойынша)

Рис. 3
Ажурное изображение кошачьего хищника. Карашокы–1
(по: Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2015)

ие болған. Бұл жағдайда біз жерленген адамның мәртебесін көрсететін хайуанат бейнесіне, оның көркемдік тұрғыдан бейнеленуіне, металдың – алтынның сапасына мағына жүктелгенін байқаймыз.

Қарашоқы қорымының 1–обасынан табылған қапсырмада жайбарақат тұрған жолбарыстың бір қырынан қарағандағы бейнесі көрсетілген (3–сур) (Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2015). Жануарға тән терісінің жолақтары жұқа селдір түрінде бейнеленген, бұдан жолбарыстың келбеті жеңіл көрінеді. Бейненің негізін құрайтын ерте сақ өнеріне тән S тәрізді шиыршықтар жаңаша түрлендірілген, олар сақтардың ең кең тараған семантикалық бейнелерінің біріне – стильдендірілген қыран құстар мен қыран тектес грифондарға айналған. Ертедегі көшпенділер жиі қолданғандай, S тәрізді шиыршықтар бейненің ішіне кіргізіп жасалған, жолбарыстың жуан мойны мен жауырыны, жамбас жолақтары, ширатылған жүні шиыршықтар түрінде берілген, осылайша, шиыршықтар қос қызмет атқарған. Тұтас алғанда, жолбарыс бейнесінің ішіне кіргізіп жасалған стильдендірілген қыран құстар Шерубай–1 қорымының ерте сақ кезеңіндегі 1–обасынан табылған осындай бейнелерге ұқсас. Ұзын құйрығы дәстүрлі әдіспен жоғары қарай шиыршық түрінде бұралған, өткір әрі жыртқыш ұзын тырнақтары айрықша көрсетілген. Шебер бейнелеу тәсілінен бөлек, қапсырмада жолбарыс пен қыран құстың бейнелері қиыстырылған тұтас бір қиял–ғажайып тіршілік иесі идеясы берілген, сақтар дүниетанымында олардың жақын екені көрсетілген. Бұл стильдік тәсілдің кейбір ұқсас үлгілері ертедегі көшпенділер өнерінде кездеседі. Алтын жұқалтырдан кесіп жасалған бейнені кереғар түсті нәрсеге қою арқылы орындалатын жұқа селдір етіп жасау тәсілі Жетісудағы Жа-

ставлено профильное изображение тигра, стоящего в спокойной позе (рис. 3) (Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2015). Ажурность изображения, с помощью которой передана характерная полосатая фактура шкуры животного, придает легкость облику тигра. Характерные для раннесакского искусства S–видные завитки, положенные в основу изображения, обыграны по–новому, превращаясь в стилизованных орлов и орлиных грифонов – одного из наиболее популярных семантических образов саков. Они, как это часто применялось ранними кочевниками, вписаны внутрь поля изображения, завитками выделены мощная шея тигра и лопатка, линия бедра, пряди шерсти, и таким образом выполняли двойную функцию. В целом стилизованные орлы, вписанные в изображение тигра, почти аналогичны таковым из раннесакского кургана 1 могильника Шерубай–1. Длинный хвост традиционно закручен спиралью вверх, подчеркнута длина хищных и острых когтей. Помимо тонкого изобразительного приема, в бляшке выражена идея в целом фантастического существа, совмещающего образы тигра и орла, их близость в мировосприятии саков. Стилистический прием находит некоторые аналогии в искусстве ранних кочевников. Ажурность, подразумевающая наложение вырезанного из золотой фольги изображения на контрастный фон, обращает внимание на раннесакские изделия из клада Жалаулы в Жетысу. В тоже время передача характерных полос и густых длинных прядей шерсти тигра встречается в более поздних – периода расцвета сакской пазырыкской культуры на Алтае – изображениях тигра.

В целом, такая легкость и невесомость, прозрачность изображений характерна для кочевников пазырыкской культуры Алтая, что проявляется и в вырезанных из фольги,

лаулы көмбесінен табылған ерте сақ бұйымдарына назар аудартады. Сондай–ақ жолбарысқа тән жолақтары мен қалың ұзын ширатылған жүнін бейнелеу кейінгі Алтайдағы сақ Пазырық мәдениетінің өркендеген кезеңіндегі жолбарыс бейнелерінде де кездеседі.

Тұтас алғанда, бейнелерді салмақсыз, мөлдір етіп жасау Алтайдағы Пазырық мәдениеті көшпенділеріне тән, бұл жұқалтырдан, былғарыдан және қайың қабығынан кесіп жасалған бейнелерден, жерленген адамдардың дене әшекейінен, жұқа түрлі түсті киізден ою–өрнек мотивтерінің жасалуынан да байқалады. Бейнелердің зерлілігі, көбінесе жануар бейнесінің ішіне кіргізіп жасалған қыран тектес грифондарды құрап тұрған жұқа шиыршықты сызықтарды бұйымның бетіне салу Оңтүстік Оралдағы Филипповка қорымының алтын бұйымдарына тән, бұл қорым да ертедегі көшпенділер мәдениетінің өркендеген кезеңіне жатады. Солтүстік Кавказдағы ерте скифтік Келермес обасынан табылған қабылан түріндегі алтын тілік те Ұлы даланың ертедегі көшпенділерінің дүниетанымының, рухани мәдениетінің ортақтығын көрсетеді. Қабыланның табандары мен құйрығы домаланып бүгілген мысық тектес жыртқыштардың бедерлі бейнелерімен безендірілген, бұл – жануардың жыртқыштық сипаттарын жеткізудегі ұқсас бейнелеу тәсілі.

Талды–2 қорымындағы мысық тектес жыртқыштар түріндегі көптеген қапсырмалар Арал өңіріндегі Түгіскен қорымының 31 және 53–обаларынан табылған «жатқан арыстанның» және «жүріп бара жатқан арыстанның» қырынан қарағандағы бейнелерімен үндеседі. Талды–2 қапсырмаларының бір бөлігінде жалы бар жуан мойны көрсетілген, аяқтары қатпарланған, құйрығының ұшында шашақтары жоқ. Бұл жерде не мысық тектес жыртқыштың жинақталған бейнесі берілген, не қапсырмаларды бұл жануарды ешқашан көрмеген адам қалыптап мүсіндеген болуы ықтимал. Түгіскен, Талды–2 және Аржан–2 бұйымдарының толық ұқсастығына қарамастан, Талды–2 қорымындағы бейнелердің аса шынайы емес екендігі көрінеді.

Ерте скиф өнерінің нышаны – бүктетілген мысық тектес жыртқыш Талды–2 қорымының 2–обасынан табылған жәдігерлердің арасында да бар. Бір үлгідегі стильдік белгілер бар: басы көлемді, көздері мен танауы дөңгелек пішінді, құлағы тамшы тәрізді, аузы белгіленген, мойны үйлесімсіз ұзын, жауырыны бедерленіп көрсетілген және табандары денесіне қарай жиырулы. Табандары мен құйрығының ұштары сақина тәрізді. Еуразия даласының шығыс бөлігінде ұқсас бейнелер Петр I–дің Сібірлік топтамасынан, Шілікті қорымының 5–обасынан, Аржан обасынан белгілі. Табан мен

кожи и бересты изображениях, татуировке погребенных, в переплетении орнаментальных мотивов из тонкого цветного войлока. Филигранность изображений, проработка поверхности тонкими линиями завитков, часто образующих вписанные в пространство облика животного орлиных грифонов, характерна для золотых изделий Филипповского могильника на Южном Урале, также относящегося к расцвету раннекочевнической культуры. Общность мировоззрения, духовной культуры ранних кочевников Великой Степи демонстрируют и золотая пластина в виде пантеры, лапы и хвост которой орнаментированы рельефными изображениями свернувшихся кольцом кошачьих хищников из раннескифского Келермесского кургана на Северном Кавказе, что является сходным изобразительным приемом в передаче хищных черт животного.

В могильнике Талды–2 многочисленные бляшки в виде кошачьих хищников перекликаются с профильными изображениями «лежащего льва» и «идущего льва» из могильника Тагискен, курганы 31 и 53 в Приаралье. На части бляшек из Талды–2 выделены мощная шея с гривой, ноги как бы в складках, между тем кисточки на кончике хвоста нет. Возможно, что здесь передан либо обобщенный образ кошачьего хищника, либо бляшки штамповал тот, кто никогда не видел этого животного. Несмотря на однозначное сходство изделий из Тагискена, Талды–2 и Аржана–2, видно, что образы из Талды–2 – наименее реалистичные.

Символ раннескифского искусства – свернувшийся кошачий хищник – присутствует среди находок кургана 2 могильника Талды–2. Типичные стилистические признаки – массивная голова, кольцевидные глаз и ноздри, каплевидное ухо, обозначенная пасть, непропорционально длинная шея, рельефно выделенное плечо и лапы, прижатые к туловищу. Окончания лап и хвоста кольчатые. В восточной части евразийского пояса степей близкие изображения известны из Сибирской коллекции Петра I, кургана 5 могильника Шиликты, кургана Аржан. Подобная композиция расположения лап и хвоста, по мнению специалистов, является более архаичной по сравнению с другими композициями, распространенными в пределах Центральной Азии и восточных регионов скифо–сакского мира в целом.

В искусстве древних кочевников часто встречается образ кабана. В материалах из Сарыарки образ кабана присутствует в декоре поясной пряжки из Тасмолы, на зеркале из Жыланды и Бирлика, а также на пронизи от конского снаряжения из Нурманбета–2. Здесь и элемент костюма, и предметы культа и туалета, а также конская гарнитура. Об-

құйрықты бұлайша орналастыру композициясы, мамандардың пікірінше, Орталық Азияда және жалпы скиф–сақ әлемінің шығыс аймақтарында тараған басқа композициялармен салыстырғанда ескі.

Ежелгі көшпенділер өнерінде қабан бейнесі жиі кездеседі. Сарыарқадан табылған материалдарда қабан бейнесі Тасмоладан табылған белдік тоғасының зерінде, Жыланды мен Бірліктен табылған айнада, сондай–ақ Нұрманбет–2 қорымынан табылған аттың ер–тұрманының тізбе әшекейінде кездеседі. Мұнда костюм элементі де, діни және сәндік заттар да, сондай–ақ ат әбзелдері бар. Қабанның қырынан қарағандағы тұтас бейнесінің үлгісі – Торғайдан табылған аң бейнесіндегі зері бар тізбе әшекей (Сеитов А.М., 2015). Ұқсас үлгілер ұйық–сағлы (Тува, Саускен–3 қорымы) мәдениеті және большереченск (Алтай, Оба өзенінің иіріміндегі қорым) мәдениеті ескерткіштерінен анықталды.

Жетісуда қабан бейнелері Есіктен табылған семсердің зерінде және Алматыда кездейсоқ табылған шөміштің зерінде бар, Шығыс Қазақстанда қабан бейнелері Шілікті қорымының 5–обасындағы материалдарда бар. Солтүстік Қазақстандағы Алыпқаш және Шығыс Қазақстандағы Берел қорымдарының обаларындағы материалдарда екі жағдайда қабанның өз азу тістері пайдаланылғаны, сол сияқты олардың ағаштан дайындалған үлгілері де қолданылғандығы анықталды. Алынған деректер Қазақстанның ежелгі тұрғындарының өнерінде қабан бейнесі сан алуан материалдарда: қолада, мүйізде/сүйекте/азу тісте, сары металда жасалғанын айғақтайды. Ол Оңтүстік–Шығыс, Шығыс, Оңтүстік және Орталық Қазақстанда жартас беттеріне де түсірілген. Қабан бейнесімен безендіру себептерінің бірі жануардың болмысында – қаһарлы, күшті, қауіпті болуында деп жорамалдауға болады. Тұяқты жануар ретінде де оның екіжақты табиғаты айнаға зер қондырған кезде көрініс тапқан. «Қабан мен мысық тектес жыртқыш» қарсы бейнелері Сауысқандықтағы (Қаратау жотасы) петроглифтерге түсірілген және бейнелер қарама–қарсы қойылған композицияға мысал ретінде қарастырылады (4–сур).

Екі металл пайдаланылып жасалған және Сарыарқа сақтары өнерінің нағыз жауһары болып табылатын заттардың ішінде Тасмола–5 қорымынан табылған аттың ер–тұрманының зерленген элементтері назар аудартты. Оларда айналма композициялар берілген. Аң бейнесіндегі элементтерден құралған табиғи свастикалық композициялар, шеңбер түріндегі композициялар түрлі аймақтардағы ерте көшпенділер ескерткіштерінде: Алтайдағы Пазырық мәдениеті обаларында, сондай–ақ Үстірттегі Қызылүйік ғибадатханасының

разец целого профильного изображения кабана – пронизь с зооморфным декором из Тургая (Сеитов А.М., 2015). Близкие параллели выявлены в памятниках уюкско–саглынской (Тува, мог. Саускен–3) и большереченской культур (Алтай, мог. Обские плесы).

В Жетысу изображения кабана присутствуют в декоре меча из Иссыка и в декоре ковша, случайно найденного в Алматы, в Восточном Казахстане изображения кабана присутствуют в материалах кургана 5 Шиликты. В материалах курганов могильников Алыпкаш в Северном Казахстане и Берел в Восточном Казахстане зафиксированы случаи использования как оригинальных кабаньих клыков в обоих случаях, так и их реплик, изготовленных из дерева. Полученные данные свидетельствуют о том, что образ кабана в искусстве древнего населения Казахстана нашел воплощение в самом разнообразном материале: бронзе, роге/кости/клыке, жёлтом металле. Он воплощен и на скальных поверхностях Юго–Восточного, Восточного, Южного и Центрального Казахстана. Можно предположить в качестве одной из причин декорирования образом кабана сущность животного яростное, сильное, опасное. Его двоякая природа – и как копытного – отразилась в использовании декора зеркала. Оппозиция «кабан и кошачий хищник» проиллюстрирована в петроглифах местонахождения Сауыскандык (хребет Каратау) и рассматривается как пример антитетической композиции (рис. 4).

Из предметов, выполненных с использованием двух металлов и представляющих собой истинный шедевр искусства саков Сарыарки, внимание привлекли декорированные элементы конского снаряжения из могильника Тасмола–5. В них заключены вихревые композиции. Органичные свастические композиции, образованные из зооморфных элементов, круговые композиции встречаются в памятниках ранних кочевников в различных регионах: в курганах пазырыкской культуры Алтая, а также в материалах святилища Кызылуйык на Устюрте. Кроме того, принцип организации композиции в виде триквестра встречен среди наскальных рисунков в Майемерской степи. Параллели между Тасмолой и Майемером фиксируются и по другим элементам. Вообще свастика, триквестр, солярно–вихревая розетка – все это особенно ярко проявляется в искусстве саков. Вероятно, возникнув еще в эпоху бронзы, этот элемент, пройдя через раннесакский период, получил широкое распространение в сакское время.

На ряде изделий саков фиксируется соединение изображений спиралевидных завитков, копытного животного

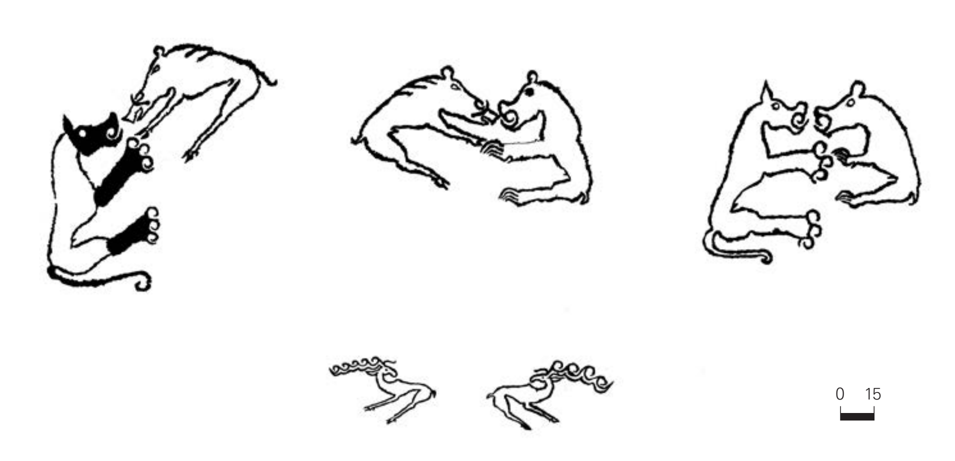

4–сур.
Қаратаудың жартастарындағы бейнелі көріністердің бір бөлігі. Сауысқандық (Самашев, 2006 бойынша)

Рис. 4
Фрагмент сцены наскального изображения в горах Каратау. Сауыскандык (по: Самашев, 2006)

материалдарында кездеседі. Одан бөлек, триквестр түріндегі композицияны қолдану Майемер даласындағы жартасқа салынған суреттердің арасында кездеседі. Тасмола мен Майемердің арасында басқа элементтер бойынша да қатар үлгілер бар екені анықталды. Жалпы, свастика, триквестр, күн–айналма түріндегі гүлөрнек – мұның барлығы әсіресе сақтардың өнерінен айқын байқалады. Қола дәуірінде–ақ пайда болып, бұл элемент ерте сақ кезеңінен өтіп, сақ кезеңінде кең тараған болуы ықтимал.

Бірқатар сақ бұйымдарында бұйра шиыршықтардың, тұяқты жануар мен жолбарыс бейнелерінің біріктірілгені анықталды, бұл құрбан болу, өлу идеясын көрсетеді. Бұл ат жабдықтарындағы біріктірілген бұйра шиыршықтар мен мысық тектес жыртқыштың бейнелерімен үндеседі деп шамалауға болады. Жыртқыш пен оның құрбаны көрсетілген көріністердің берер мағынасын қарастыра отырып, жәбірлеу мотиві түрліше көрініс тапқан бірқатар «композициялық үлгілерді» бөліп көрсетуге болады. Тұтас алғанда, шабуылдау/жәбірлеу көріністері құрбандық шалудың нышаны түріндегі сурет ретінде түсіндіріледі. Осы идея көрсетілген, жиі келтірілетін мысалдардың бірі – Солтүстік–шығыс Сарыарқадан (Керекудегі Ертіс бойы) табылған ж.с.д. VII–VI ғғ. қапсырма (Арсланова Ф.Х., 1963) (5–сур), оның зерінде күнге табынушылық және құрбандық шалу тақырыбы көрсетілген. Мұнда үш жыртқыштың бөкенді (ақбөкенді немесе жайранды, қарақұйрықты) жәбірлеу көрінісі түсірілген. Тұяқты жануар бүгілгендей қалыпта бейнеленген, ал оның айналасында Жалаулыдан (Жетісу) табылған жыртқыштарға ұқсас үш жыртқыш шеңбер құрай орналастырылған. Стилі жөнінен осы композицияларға ұқсас көріністерді Аржан–2 обасынан табылған бұйымдардан көруге болады (Čugunov

и тигра, что выражает идею жертвенной смерти. Можно предположить, что это перекликается с соединением в убранстве коня образа кошачьего хищника и спиралевидных завитков. Рассматривая семантику сцен с присутствием хищника и его жертвы, можно выделить целый ряд «композиционных формул», выражающих различные воплощения мотива терзания. В целом, сцены нападения/терзания трактуются как символическое изображение жертвоприношения. Один из часто приводимых примеров воплощения этой идеи – бляха VII–VI в. до н.э. из Северо–Восточной Сарыарки (Павлодарское Прииртышье) (Арсланова Ф.Х., 1963) (рис. 5), в декоре которой отражена тема культа солнца и жертвоприношения. Здесь помещена сцен терзания антилопы (сайга или дзерен, джейран) тремя хищниками. Копытное изображено здесь как бы свернувшимся, а вокруг него по кругу расположены три хищника, аналогичные хищникам из Жалаулы (Жетысу). Всем этим композициям можно увидеть близкие по стилю сцены на изделиях из кургана Аржан–2 (Čugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2006, Taf. 13, 8; 14, 1; 62, 8–10). Подобные травоядные–копытные животные изображены на золотых ворворках из кургана №5 могильника Талды 2, золотых пластинках из кургана 66 могильника Южный Тагискен, бронзовых бляшках из могильной ямы 1 кургана 5 могильника Кичигино–1 в Южном Зауралье и других изделиях.

Алишер Акишев отмечает: «Семантика мотива на пряжке из Прииртышья, вероятно, объясняется существованием древнего культа Солнца и огня. Форма пряжки является вариацией солярного креста и свастики, а сцена пожирания чудовищами сайгака отражает религиозную философию дуализма» (Акишев А.К., 1976, с. 188).

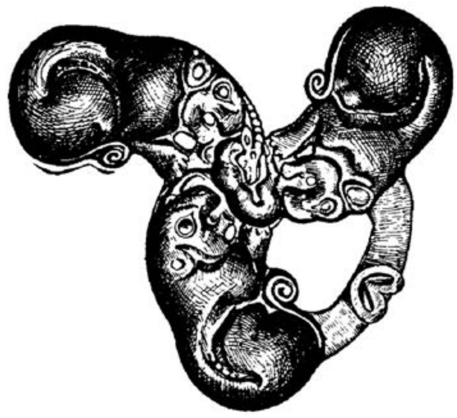

5–сур.
Үш жыртқыш пен тұяқты жануар арасындағы айқасы көрініс тапқан бейне. Солтүстік–Шығыс Сарыарка (Керекудегі Ертіс бойы), кездейсоқ олжа (Арсланова, 1963; Акишев А., 1976 бой ынша)

Рис. 5
Изображение сцены терзания тремя хищниками копытного животного. Северо–Восточная Сарыарка (Павлодарское Прииртышье), случайная находка (по: Арсланова, 1963; Акишев А., 1976)

K.V., Parzinger H., Nagler A., 2006, Taf. 13, 8; 14, 1; 62, 8–10). Мұндай шөпқоректі–тұяқты жануарлар Талды–2 қорымының № 5 обасынан табылған баулы алтын моншақтарда, Оңтүстік Түгіскен қорымының 66–обасынан табылған алтын тіліктерде, Оңтүстік Орал сыртындағы Кичигино–1 қорымының 5–обасындағы 1–ші қабір шұңқырынан табылған қола қапсырмаларда және басқа да бұйымдарда бейнеленген.

Әлішер Ақышев былай деп жазады: «Ертіс маңынан табылған тоғадағы мотивтің мағынасын, бәлкім, ежелгі Күнге және Отқа табынушылықпен түсіндіруге болар. Тоғаның пішіні – күн крест белгісі мен свастиканың өзгерген түрі, ал жыртқыштардың киікті жеу көрінісі діни дуализм философиясын көрсетеді» (Акишев А.К., 1976, 188–б.).

Үш бөлікті құрбандық идеясы композиция түрінде үш жыртқыштың мүсіндерінде көрсетілген. Шабуылдау/жәбірлеу көріністері өлім арқылы қайта туу идеясын көрсететін бейнелер ретінде қаралатынын ескерсек, олардың аттың ер–тұрманын және қару–жарақ заттарын зерлеу үшін пайдаланылғаны – заңдылық. Бұл заттардың иелерінің шығу тегі бойынша дегдар, ақсүйек немесе патша екенін білдіретіні анық (Полидович Ю.Б., 2006, 369, 370, 373–бб.). Мамандар аң бейнесіндегі свастикалар мен айналма түріндегі гүлөрнектердің мағыналық бірлігі және иконографиялық жақындығы бар екенін айтады. Ат әбзелі – аң бейнесіндегі свастика мотивімен безендірілген бөлшектерді орналастыру үшін ең қолайлы объект (Королькова Е.Ф., 2009, 67–б.).

Тұтас алғанда, ежелгі өнер үлгілерінде тұяқты және жыртқыш жануарлары бар көріністер арқылы өмір мен өлім айналып оралып отырады деген түсінік көрсетілген, «өмір–өлім» айналымындағы мифологема көркем мысалмен сипатталған.

В композиции идея трехчастной жертвы выражена в фигурах трех хищников. Учитывая, что сцены нападения/терзания рассматриваются как изображения, воплощающие идею возрождения через смерть, их использование для декора конского снаряжения и предметов вооружения – закономерно. Отмечается, что эти предметы подчеркивают знатное, аристократическое или же царское происхождение их владельцев (Полидович Ю.Б., 2006, с. 369, 370, 373). Специалистами отмечается семантическое единство и иконографическая близость зооморфных свастик и вихревых розеток. Конская сбруя – наиболее предпочтительный объект для размещения деталей, украшенных мотивом зооморфной свастики (Королькова Е.Ф., 2009, с. 67).

В целом, в древнем искусстве посредством сцен с присутствием копытного и хищного животных реализуется представление о круговороте жизни и смерти, иллюстрируется мифологема цикла «жизнь–смерть».

В мифологической традиции скифо–сакских племен конь – один из важнейших мифологических образов предстает как верховое животное, обладающее способностью переноситься из одной зоны мироздания в другую, он – носитель воли божеств, связующее звено между мирами. Лошадь играет важнейшую роль в цикле смерть–возрождение–бессмертие. Это прослежено и по предметам с ее изображением, и по погребальному циклу, и по героическому эпосу. В них конь выступает как товарищ, орудие войны, средство общения с миром предков.

Общество скифского времени – потестарного типа. Система ценностей, традиционная в любой армии, – воинская доблесть, культ героизированных предков, верность клятве, воинская честь – присуща скифскому воинству. Обряды,

Скиф–сақ тайпаларының мифологиялық дәстүрінде ең маңызды мифологиялық бейнелердің бірі – ат ғаламның бір аймағынан екіншісіне тез ауысуға қабілетті салт мінілетін жануар ретінде көрсетіледі, ол – құдайлардың қалауын таратушы, әлемдер арасындағы байланыстырушы буын. Жылқы өлім–қайта туу–мәңгілік өмір айналымында өте маңызды рөл атқарады. Бұл жылқы суреті бар заттардан да, жерлеу заттарынан да, батырлар дастанынан да байқалады. Ат бұларда жолдас, соғыс қаруы, ата–бабалар әлемімен қарым–қатынас құралы ретінде белгілі.

Скиф заманындағы қоғам – потестарлық қоғам. Кез келген әскерде дәстүрлі болатын құндылықтар жүйесі – жауынгерлік айбын, қаһарман кейпіндегі бабаларға табыну, антқа адалдық, жауынгерлік намыс скиф әскеріне тән. Жауынгерлер өмірін құраған кейбір әдет–ғұрыптар қоғамда тараған құндылықтар жүйесі мен идеологияны көрсетеді. Мұндай әдет–ғұрыптардың қатарында атты марқұмға арнау ғұрпы бар. Мамандардың пікірінше, бұл жерде ат өлген адамды өлілер әлеміне тасымалдаушы, әрі жол көрсетуші ғана емес, сонымен қатар әлемдер арасындағы делдал ретінде де көрінеді. Аттың күн нышандарымен безендірілуі бұл жағдайда «өлген адамның жанының, оның игі істерінің және өлгеннен кейінгі сауабының күнмен байланысын» көрсетеді. Бұл ғұрыптың ары қарай өзгерген түрі – атқа белгілі бір жасау кигізу, жануарлар бейнелерімен безендіру. Мұндай түбегейлі өзгерудің, бетперде киюдің нәтижесінде ат «ғаламның түрлі аймақтарының шекараларынан өту, өлілер әлеміне жеткізу қабілеттеріне ие» қандай да бір жиынтық тіршілік иесіне құбылады. Сондай–ақ ат жабдықтарында көшпенділердің ғалам туралы түсініктері көрініс тапқан (Полидович Ю.Б., 2013, 207–208-бб.). Бұл жерде айналма түріндегі гүлөрнекпен және атпен байланысты екінші желі байқалады: соғыс және аңшылық.

Өрнек ат ер–тұрманының біріктіру және бекіту қызметін атқаратын бөлшектеріне түсірілген. Ежелгі дала тұрғындарының мифологиясындағы ат – әрі ата–бабалар әлеміне жету құралы, әрі патшаның мәңгілік өмірінің нышаны.

Атпен, оның жерлеу рәсімдеріндегі рөлімен, көшпенділердің мифология жүйесіндегі орнымен байланысты бейнелердің тағы біреуі – таутеке. Сарыарқаның бейнелеу ескерткіштеріндегі таутекенің бейнесі петроглифтерде де, ұсақ пластика заттарының өрнекті зерінде де кездеседі. Бұл жануардың бейнесі аттың ер–тұрманының және костюмнің зерінде бар.

Біріктірілген құс пен таутеке бейнелері Шерубайдан табылған жұқа селдір бұйымдардан (ыдыстың жалпақ алтын

составлявшие отчасти воинский быт, отражали ту систему ценностей, и ту идеологию, которая культивировалась в обществе. В ряду таких обрядов – обряд посвящения коня покойнику. По мнению специалистов, конь выступает здесь не только как перевозчик и проводник умершего в мир мертвых, но и как медиатор между мирами. Оформление коня солярными символами отражает в этом случае «связь души умершего, его благостных деяний и посмертного воздаяния с солнцем». Дальнейшая трансформация обряда – облачение коня в определенный убор, декорирование образами животных. В результате такого преобразования, как и надевания маски, конь перевоплощается в некое синкретическое существо, «обладающее качествами преодолеть границы зон мироздания, доставить в мир мертвых». А также в убранстве коня отражались представления кочевников о мироздании (Полидович Ю.Б., 2013, с. 207–208). Здесь прослеживается вторая линия, связанная с вихревой розеткой и конем, – война и охота.

Орнамент располагался на тех предметах конского снаряжения, которые сами по себе связаны с функцией соединения и крепления. Конь в мифологии древних жителей Степи – и средство достижения мира предков, и символ бессмертия царя.

Еще один из образов, связанный с конем, его ролью в погребальных обрядах, местом в мифологической системе кочевников – это горный козел, таутеке. Изображение таутеке в изобразительных памятниках Сарыарки зафиксировано и в петроглифах, и в декоре предметов мелкой пластики. Образ данного животного присутствует в декоре конского снаряжения и костюма.

Соединение образа птицы и таутеке прослеживается в скрытом виде в ажурных изделиях из Шерубая (накладка на сосуд из золотого листа). В абрисе данных предметов угадывается хищный крючковидно загнутый клюв, рог.

Изображения горного козла присутствуют на роговой пряжке из кургана 3 могильника Тасмола–5 (Кадырбаев М.К., 1966, с. 397, рис. 62). Пряжка в целом воспринимается как стилизованное изображение орлиной головы. Тасмолинская бляха представляет собой так называемую «загадочную картинку», в основе композиции которой находится массивная фигура кабана, по разные стороны от этой фигуры воспроизведены головы различных животных: хищника, копытного, козлов (рис. 6). Кроме того, из тасмолинского кургана 3 происходит золотая нашивная бляшка с изображением хищника с выпрямленными двумя передними лапами и повернутой анфас головой (Кадырбаев М.К.,

6–сур.
Көпфигуралы композиция. Тасмола
(Кадырбаев, 1966 бойынша)

Рис. 6
Многофигурная композиция.
Тасмола (по: Кадырбаев, 1966)

7–сур.
Аңдар бейнеленген қаптама. Бәйке–2
(Бейсенов және т.б., 2016 бойынша)

Рис. 7
Футляр с зоорморфным декором. Байке–2
(по: Бейсенов и др., 2016)

қаптамасынан) елеусіз ғана байқалады. Бұл заттардың түрпатынан ілмек тәрізді иілген жыртқыш тұмсық пен мүйіз бейнесін тануға болады.

Таутекенің бейнелері Тасмола–5 қорымының 3–обасынан табылған сүйек тоғада бар (Кадырбаев М.К., 1966, 397–б., 62–сур.). Тұтас алғанда, тоға қыран құстың басының стильдендірілген бейнесі түрінде келтірілген. Тасмола қапсырмасы өзінше бір «жұмбақ сурет» іспетті, оның композициясының негізі – көлемді қабан мүсіні, бұл мүсіннен әр жаққа қарай түрлі жануарлардың: жыртқыштың, тұяқты жануардың, таутекелердің бастары суреттелген (6–сур). Бұдан бөлек, Тасмоланың 3–обасынан алдыңғы екі аяғын жазып, басын тура бұрып тұрған жыртқыштың бейнесі бар алтын тігілмелі қапсырма табылды (Кадырбаев М.К., 1966, 398–б., 63, 3–сур.). Тұтас алғанда, олар скиф әлемінің түрлі аймақтарынан табылған осыған ұқсас бейнелер тобына кіреді. Ұқсас деуге боларлық қапсырмалар дәл сол Тасмола–5 қорымының 6–обасынан және Кичигино–1 қорымының 5–обасындағы 1–ші қабір шұңқырынан табылды (Таиров А.Д., Боталов С.Г., 2010, 4, 3–4–сур.). Оңтүстік Түгіскен қорымының 53–обасынан табылған бейне – ең ертедегі бейне (Итина, Яблонский, 1997, 44, 1; 78–сур.). Бұл топтағы бейнелердің басты ерекшелігі – жыртқыштың барлық төрт табанының суреттелгендігі, бұл скиф–сақ «аң стилінде» жануарларды бейнелеу дәстүрінен елеулі ауытқушылық болып табылады.

Ежелгі өнер жауһары – Бәйке–2 қорымының 7–обасынан табылған сүйек құты (7–сур). Бұйымның беті жануарлар бейнелерінен тұратын көп мүсінді композициямен шебер безендірілген. Бейнелер сүйектің бетін көркем ою техникасымен жасалған (Бейсенов А. және т.б., 2016).

Сюжеттегі орталық элемент – үш жыртқыштың киікті жәбір-

1966, с. 398, рис. 63, 3). В целом они входят в серию подобных изображений, найденных в разных регионах скифского мира. Почти аналогичные бляшки найдены в кургане 6 того же могильника Тасмола–5 и могильной ямы 1 кургана 5, могильника Кичигино–1 (Таиров А.Д., Боталов С.Г., 2010, рис. 4, 3–4). Наиболее ранним является изображение из кургана № 53 могильника Южный Тагискен (Итина, Яблонский, 1997, рис. 44, 1; 78). Главное отличие этой серии изображений – воспроизведение всех четырех лап хищника, что является существенным отступлением от принципов изображения животных в скифо–сакском «зверином стиле».

Шедевр древнего искусства – костяной футляр из кургана 7 мог. Байке–2 (рис. 7). Поверхность изделия искусно декорирована многофигурной композицией, состоящей из изображений животных. Изображения выполнены в технике художественной резьбы по кости (Бейсенов А. и др., 2016).

Центральным элементом сюжета является сцена терзания тремя хищниками сайгака. Всего на футляре проработаны изображения 16 животных и вихревого знака, одно показано сокращенно – в виде головы, все остальные – целые фигуры. К числу травоядных отнесено девять животных, в числе которых – сайгак, олень, кабан, безрогое животное. Изображения выполнены с помощью художественных приемов, присущих раннескифским/раннесакским образам и демонстрирует наличие композиции и сюжета. Мы видим удивительное сочетание так называемой «загадочной картинки» и присутствие сюжета.

Помещение в центре композиции более крупной фигуры животного можно расценивать с позиции способа передачи отдельных планов изображения, где размеры фигур уже

леу көрінісі. Құтыда барлығы 16 жануардың және айналма белгінің бейнелері жасалған, біреуі қысқартылған түрде – басы түрінде көрсетілген, барлық қалған бейнелер – тұтас мүсіндер. Шөпқоректілердің қатарына тоғыз жануар жатқызылды, соның ішінде киік, бұғы, қабан, мүйізсіз жануар бар. Бейнелер ерте скиф/ерте сақ бейнелеріне тән көркем тәсілдер арқылы жасалған және композиция мен сюжет көрініп тұр. Біз «жұмбақ суреттің» ғажап үйлескенін және белгілі бір сюжет бар екенін көреміз.

Композицияның ортасына үлкенірек жануар мүсінінің орналастырылғанын суреттің жеке бөліктерін жеткізу тәсілі ретінде бағалауға болады, мұнда мүсіндердің көлемі тамаша көріністі жеткізу тәсілі болып тұр. Мұндай құты сияқты заттардағы композицияларда кеңістік тұйықталып беріледі деуге болады. Құтылардағы «жұмбақ суреттердің» композициялық шешімі шеңбер түріндегі композицияны ортадағы негізгі мүсінмен және сюжетпен қиыстыруға, сөйтіп «жұмбақ сурет» тудыруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда ерте сақ бұғытастары да құтылардағы «жұмбақ суреттерді» еске салады.

Бұғытастар мен сипатталып отырған құтының тағы бір ортақ тұсы – стильдік тәсілдері ұқсас. Бұғытастардың адам тәріздес екеніне қарамастан, мұнда да тастың бетін жануарлардың суреттеріне толтыруға тырысқаны көзге түседі. Бұған қоса мысық тектес жыртқыштар, сол сияқты бұғылар, аттар, қабандар, таутекелер бар. Бүгінгі таңда бұғытастар Орталық Азияның ерте скиф бейнелеу кешендерінің (скиф–сібір аң стилінің ерте қалыптасу және даму кезеңдері) ажырамас бөлігі болып саналады.

Зерттеушілер бейнелеу стилінің өзгерісін бақылау негізінде кешендер салыстырмалы түрде жүйелі екенін анықтады.

Орталық Азия аймағындағы ең ертедегі кешендер – Тамды (Памирская–1) қорымының 10–обасы және Үйғарақ қорымының 66–обасы (Арал өңірі).

Келесі мәдени–хронологиялық өріс – Быжы–Шілікті (Оңтүстік Түгіскен қорымының 55–обасы, Шілікті–3 қорымының Бәйгетөбе обасы, Шілікті қорымының 5 және 7 обалары). Бейнелілік тұрғысынан бұл өріс дененің түрлі бөліктерін тамшы тәрізді элементтермен бейнелеу арқылы белгілі, ол элементтердің жиынтығы (аузы мен танауын белгілеген кезде) өзгеше тұяқ тәрізді белгіні құрайды. Мұнымен қатар өзге бейнелеу дәстүрі де бар, оның негізгі өзгеше ерекшелігі – сақина үлгісін көп пайдалану (Үйғарақ қорымының 27, 28, 33 және 34–обалары, Талды–2 қорымының 2–обасы). Үшінші кезеңді Жалаулы кешенінің қалыптасқан және Аржан–2 обасының салынған уақытымен салғастырамыз.

«работают» на передачу перспективы. Можно предположить, что композиции на таких предметах как футляр имеют замкнутую организацию пространства. Композиционное решение «загадочных картинок» на футлярах позволяет совместить круговую композицию с ключевой фигурой и сюжетом в центре, и организацию «загадочной картинки». В этом аспекте раннесакские оленные камни также напоминают «загадочные картинки» на футлярах.

Оленные камни и описываемый футляр объединяет еще одно обстоятельство – сходные стилистические приемы. Несмотря на антропоморфность оленных камней, бросается в глаза то же стремление заполнить поверхность изображениями животных. Причем присутствуют как кошачьи хищники, так и олени, кони, кабаны, козлы. На сегодняшний день оленные камни считают неотъемлемой частью раннескифских изобразительных комплексов Центральной Азии (ранние этапы становления и развития скифо–сибирского звериного стиля).

Исследователям удалось установить относительную последовательность комплексов на основании наблюдений за изменением изобразительного стиля.

Наиболее ранними из комплексов центрально–азиатского региона являются курган 10 могильника Тамды (Памирская–1) и курган 66 могильника Уйгарак (Приаралье).

Следующий культурно–хронологический горизонт Биже–Шиликты (курган 55 могильника Южный Тагискен, курган Байгетобе могильника Шиликты–3, курганы 5 и 7 могильника Шиликты). Данный горизонт в плане изобразительности маркируется распространением каплевидных элементов изображения различных частей тела, которые в совокупности (при обозначении пасти и ноздри) образуют своеобразные копытовидный знак. Параллельно существует и иная изобразительная традиция, основной отличительной особенностью которой является широкое использование кольца (курганы 27, 28, 33 и 34 могильника Уйгарак, кургана 2 могильника Талды–2). Третий этап сопоставим со временем формирования Жалаулинского комплекса и сооружения кургана Аржан–2.

Изделия из раннесакских курганов Тасмолы позволяют высказать предположение о том, что традиция создания образов фантастических существ в раннекочевническом искусстве начала складываться уже в раннесакское время. Вызывает интерес положение кошачьих хищников в раннесакское время в декоре предметов Центральной Азии (Тува, Северный Китай) Возможно, здесь просматривается семантическая связь с идеей, воплощенной в бляшках из

Тасмола ерте сақ обаларынан табылған бұйымдар ертедегі көшпенділер өнерінде қиял–ғажайып тіршілік иелерінің бейнелерін жасау дәстүрі ерте сақ кезеңінде–ақ қалыптаса бастаған деп жорамалдауға мүмкіндік береді. Ерте сақ кезеңінде Орталық Азияның (Тыва, Солтүстік Қытай) заттарының зерінде мысық тектес жыртқыштардың орналасуы қызығушылық туғызады. Бұл жерде Жалаулы, Шілікті, Бәйгетөбе, Талды–2 кешендерінен табылған қапсырмаларда берілген идеямен мағыналық байланыс болуы ықтимал. Бұл Константин Чугуновтың Тываның, Хакас–Минусин ойпатының, орманды–далалы Алтай мен Қазақстанның ерте скиф кезеңіндегі өнерінің байланысы туралы тұжырымын, аң стилі өнеріндегі дәстүрлердің Орталық Азиядан Аржан–2 обасы кешенінен шыққанын растайды (Чугунов К.В., 2011).

Қазіргі таңда мол археологиялық материалдардың негізінде қазақстандық Талды–2, Шілікті, Бәйгетөбе, Жалаулы ескерткіштерінен және тывалық ескерткіштерден (Аржан–2) табылған ежелгі өнер заттарында қатар үлгілер бар екені анықталды. Тасмола мәдениетінің ерте кезеңіндегі басқа обалардан – Шерубай және Қарашоқыдан алынған жаңа жәдігерлер ерте сақ кезеңіндегі Тыва мен Орталық Қазақстан тұрғындарының мәдени байланыстарының желісін толықтырады. Ұлан–байтақ Жетісу – Сарыарқа – Оңтүстік Орал өңірі – Тыва аумағындағы бейнелеу ескерткіштерінен анықталған ұқсастықтар осы шөлді және таулы–далалы кеңістікті мекендеушілердің ерте сақ кезеңінде мәдени келбеті жағынан ұқсас қандай да бір біртұтас қоғам құрғанын айғақтайтыны сөзсіз.

Арал өңірі сақтарының өнері

Оңтүстік Арал өңірінен табылған сақ кезеңіндегі өнер туындылары Қазақстан ғылымында басылым беттерінде әзірше екі қорымның – Оңтүстік Түгіскен және Ұйғарақ қорымдарының материалдары арқылы белгілі (Вишневская О.А., Итина М.А., 1971). Леонид Яблонскийдің пікірінше, Ұйғарақ кешендерінің мерзімі ж.с.д. VII–VI ғғ. шегінде белгіленеді. Зерттеуші жоғарғы шегін ж.с.д. VIII ғ. соңы деп ұзартуға болады дейді. Л. Яблонский Оңтүстік Түгіскен обаларының мерзімін сенімді түрде ж.с.д. VIII ғ. соңынан бастап белгілейді. Мұнда сондай–ақ ж.с.д. V ғ. объектілер де бар (Яблонский Л.Т., 2015). Марианна Итина мен Леонид Яблонскийдің пікірінше, ж.с.д. V–IV ғғ. ерте сақ дәстүрлерінің негізінде Шірікрабат мәдениеті қалыптасқан (Итина М.А., Яблонский Л.Т., 1997; Яблонский Л.Т., 2015).

Жалаулы, Шиликты, Байгетобе, Талды–2. Это подтверждает вывод Константина Чугунова о связи искусства раннескифского времени Тувы, Хакасско–Минусинской котловины, лесостепного Алтая и Казахстана, центрально–азиатское происхождение традиций искусства звериного стиля из комплекса кургана Аржан–2 (Чугунов К.В., 2011).

К настоящему времени на основе широкого круга археологических материалов выявлены параллели в предметах древнего искусства из казахстанских – Талды–2, Шиликты, Байгетобе, Жалаулы и тувинских памятников (Аржан–2). Новые находки, полученные из других курганов раннего этапа тасмолинской культуры – Шерубай и Карашокы, дополняют линии связей культуры населения Тувы и Центрального Казахстана в раннесакское время. Сходства, выявляемые в изобразительных памятниках столь обширной территории Жетысу – Сарыарка – Южное Приуралье – Тува, очевидно, свидетельствуют о том, что обитатели этого степного и горно–долинного пространства образовывали в раннесакское время некий единый сходный по облику культуры массив.

Искусство саков Приаралья

Произведения искусства сакского времени из Южного Приаралья в казахстанской науке в публикациях пока представлены материалами из двух могильников – Южный Тагискен и Уйгарак (Вишневская О.А., Итина М.А., 1971). По мнению Леонида Яблонского комплексы Уйгарака датируются в пределах VII–VI вв. до н.э. Исследователь допускает, что, верхнюю границу можно удревнить до конца VIII в. до н. э. Курганы Южного Тагискена уверенно датируются Л. Яблонским с конца VIII в. до н.э. Здесь также присутствуют объекты и V в. до н.э. (Яблонский Л.Т., 2015). По мнению Марианны Итиной и Леонида Яблонского в V–IV вв. до н.э. на основе раннесакских традиций складывается чирикрабатская культура (Итина М.А., Яблонский Л.Т., 1997; Яблонский Л.Т., 2015).

Репертуар анималистических изображений состоит из следующих образов: хищная птица, лошадь, верблюд, кабан, кошачьи хищники, таутеке, олень, сайгак, олень (рис. 8). Круг изображаемых животных представлен известными в среде населения персонажами. Как считали Ольга Вишневская и Марианна Итина Итина изделия изготовлены местными мастерами (Вишневская О.А., Итина М.А., 1971).

Среди находок из Южного Приаралья присутствуют изображения кошачьих свернувшихся в кольцо. Для блях из

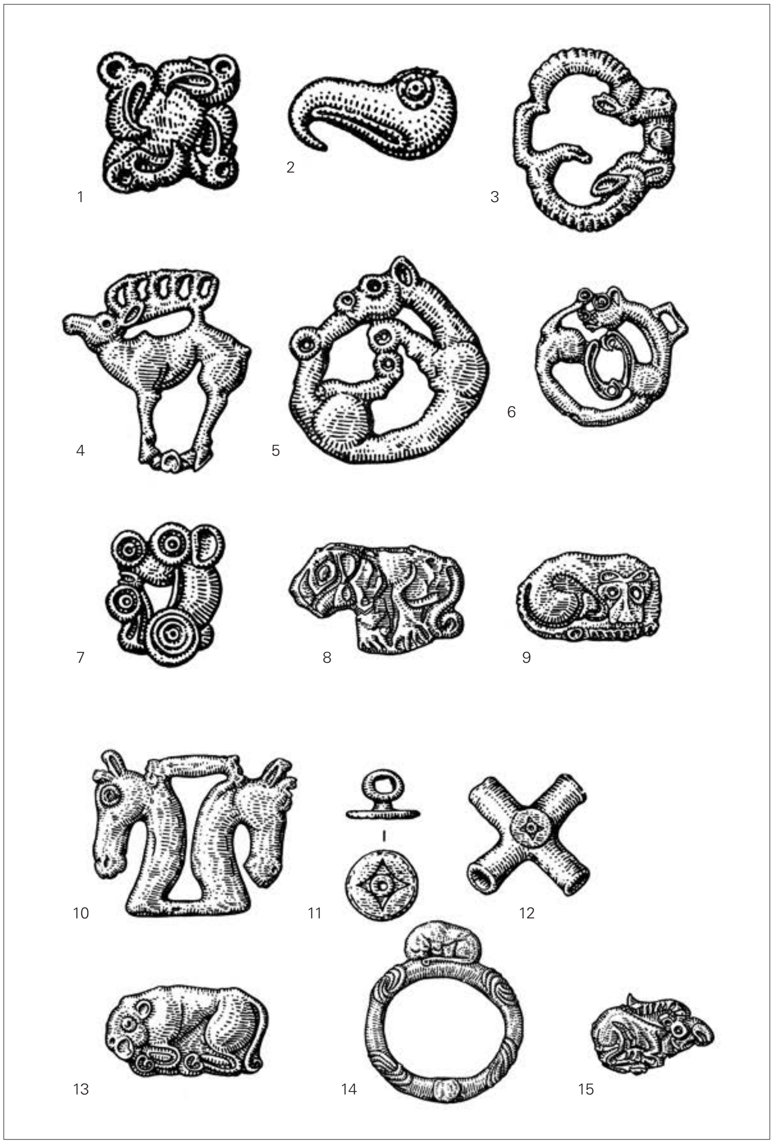

8–сур.
Оңтүстік Түгіскен және Ұйғарақ қорымдарынан табылған аң стиліндегі бейнелер (Яблонский, 2015, 4–сурет бойынша)

Рис. 8
Изображения в зверином стиле из могильников Южный Тагискен и Уйгарак (по: Яблонский, 2015, Рис. 4)

Хайуанаттар бейнелерінің түрлері мынадай: жыртқыш құс, жылқы, түйе, қабан, мысық тектес жыртқыштар, таутеке, бұғы, киік, бұғы (8–сур). Бейнеленетін жануарлардың түрлері – тұрғындар арасында белгілі кейіпкерлер. Ольга Вишневская мен Марианна Итина бұйымдарды жергілікті шеберлер жасаған деп санайды (Вишневская О.А., Итина М.А., 1971).

Оңтүстік Арал өңірінен табылған жәдігерлердің ішінде домаланып бүгілген мысық тектес жыртқыштардың бейнелері бар. Ұйғарақтан табылған қапсырмалардағы бейнелердің құлағы сәл шығыңқы, көздері мен құлақтары шоғырлас шеңберлер түрінде, олар табандары мен құйрығының сақина тәрізді ұшымен қосарласып тұр. Жыртқыштардың иілімді денесінде көбінесе бұлшықеттері айрықша көрсетілген.

Уйгарака характерно слабо выступающее ухо, глаза и уши в виде концентрических кругов, которые выглядят в унисон с кольчатым окончанием лап и хвоста. Пластичное туловище хищников чаще всего имеет подчеркнутую мускулатуру. Сравнивая экземпляры из Южного Приаралья с майемерскими, исследовательницы отмечают, что на изображениях из Уйгарака заметна тенденция к стилизации и что они моложе, чем персонажи из Майемера (Вишневская О.А., Итина М.А., 1971).

Совершенно удивительный пример вписывания изображений животных продемонстрирован на находке из кургана 45 могильника Южный Тагискен (рис. 9). Здесь на обрывке изображения в виде кошачьего хищника сохранился

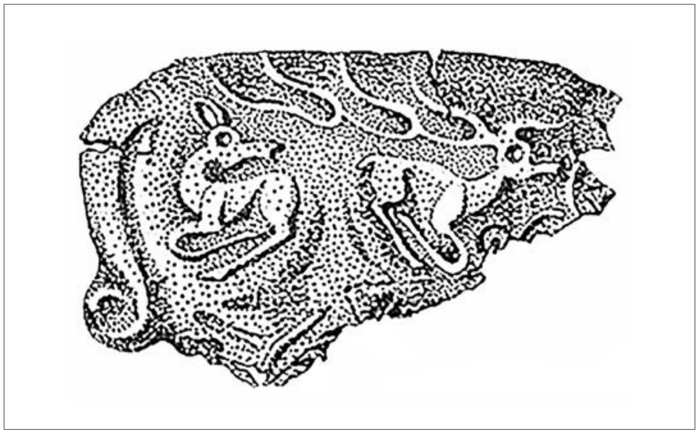

9–сур.
Оңтүстік Түгіскен, № 45–оба. Жыртқыштың денесіне салынған жануардың бейнелері (Вишневская, Итина, 1971, 9–сурет бойынша)

Рис. 9
Южный Тагискен, курган № 45. Изображения животных, вписанные в поверхность туловища хищника (по: Вишневская, Итина, 1971, Рис. 9)

Оңтүстік Арал өңірінен табылған үлгілерді Майемердегі үлгілермен салыстырып, зерттеушілер Ұйғарақтан табылған бейнелерден стильдеуге беталыс байқалады және олар Майемердегі кейіпкерлерге қарағанда жастау дейді (Вишневская О.А., Итина М.А., 1971).

Жануарлар бейнесін бір бейненің ішіне кіргізіп жасаудың тамаша үлгісін Оңтүстік Түгіскен қорымының 45–обасынан табылған жәдігерден көруге болады (9–сур). Мұнда мысық тектес жыртқыш түріндегі бейненің үзігінде композициядан үзінді сақталған, сірә, оның орталық элементі екі шөпқоректі жануар – әдемі тарамдалған мүйізі бар бұғы мен мүйізсіз әдемі тұяқты жануар болған сияқты. Қос аң да бір–біріне қаратып орналастырылған – бұғы оңға қаратылған, екінші аң солға қаратылған, басы артқа бұрылған. Композицияны үлкен мүйіздің ұшы теңестіріп тұр. Қос жануар қарнына қарай аяқтары бүгілген қалыпта көрсетілген. Мысық тектес жыртқыштың құйрығы дөңгеленіп біткен. Жыртқыштың денесінде бір кездері біртұтас мәтінді құраған сызықтардың үзіктері байқалады. Композицияның мазмұны мен Орталық Қазақстанда А. Бейсенов экспедициясы зерттеген Бәйке–2 қорымынан табылған сүйек құтының бетіне түсірілген сюжеттің кейбір элементтерінің арасында ғажап ұқсастық бар (6–сур) (Бейсенов А. және т.б., 2016).

Оңтүстік Арал өңірінің ескерткіштеріндегі қырлары ойыс және ортасында нүктесі бар шаршы түріндегі өрнек элементімен қатар үлгілер Антонина Ермолаеваның қазу жұмыстары кезінде зерттелген Измайловка кешеніндегі ат ер–тұрманының элементтеріне салынған зерде бар. Ескерткіш Шығыс Қазақстанда Ертістің оң жағасында орналасқан (Ермолаева А.С., 2012). Оңтүстік Арал өңірінен табылған көрнекті жәдігерлер қатарына сондай–ақ ендірмелермен зерленген семсер жатады, ендірмелер бірінің соңынан бірі

фрагмент композиции, очевидно, центральным элементом которой являлась пара травоядных – оленя с роскошным ветвистым рогом и изящного безрогого копытного животного. Оба зверя расположены зеркально относительно друг друга – олень направлен вправо, другой зверь – влево с обернувшейся назад головой. Композицию уравновешивает крона массивного рога. Оба животных показаны с подогнутыми под брюхо ногами. Хвост кошачьего хищника завершается колечком. На поверхности туловища хищника прослеживаются обрывки линий, образовывавших некогда единый текст. Содержание композиции демонстрирует удивительное сходство с отдельными элементами сюжета, расположенном на поверхности костяного футляра из могильника Байке–2, исследовавшегося экспедицией А. Бейсенова в Центральном Казахстане (рис. 6) (Бейсенов А. и др., 2016).

Элемент орнамента в виде квадрата с вогнутыми сторонами и точкой в центре из памятников Южного Приаралья демонстрирует удивительные параллели, обнаруживаемые в декоре элементов конского снаряжения из комплекса Измайловка, исследовавшегося раскопками Антонины Ермолаевой. Памятник находится в Восточном Казахстане – на правом берегу Иртыша (Ермолаева А.С., 2012). К числу ярких находок из Южного Приаралья также относится меч, декорированный вставками, украшенными изображениями двух, следующих друг за другом, хищников (мог. Южный Тагискен, курган 55) (Артамонов М.И., 1973).

Анализ изобразительных памятников сакской культуры демонстрирует преемственность культур, о которой было сказано археологами предшествующих поколений (Кадырбаев М.К., 1966; Акишев К.А., Акишев А.К., 1997).

тұрған екі жыртқыштың бейнесімен безендірілген (Оңтүстік Түгіскен қорымының 55–обасы) (Артамонов М.И., 1973).

Сақ мәдениетінің бейнелеу ескерткіштерін талдау мәдениеттер сабақтастығын көрсетеді, мұны алдыңғы буын археологтар да айтқан болатын (Кадырбаев М.К., 1966; Акишев К.А., Акишев А.К., 1997).

Шығыс Қазақстан сақтарының өнері

Шығыс Қазақстан аумағындағы өнер заттары Шілікті, Бәйгетөбе, Майемер, Берел сияқты көрнекті археологиялық ескерткіштер арқылы ғылым әлеміне жақсы таныс. Олар бойынша осы аймақтың, соның ішінде Қазақ Алтайы сақтарының ерте сақ кезеңінен бастап бірнеше ғасыр бойғы өнері туралы пайымдауға болады.

Скиф дәуіріндегі бейнелерді стильдік талдау бойынша және ескерткіштердің салыстырмалы және толық хронологиясы тұрғысынан (Боковенко Н.А., 1998, 86–87–бб.; 2014) олардың дамуындағы үш кезеңді бөліп көрсетуге болады: ерте (Аржан) кезең (ж.с.д. IX–VII ғғ.); орта (классикалық) кезең (ж.с.д. VI–III ғғ.); кейінгі (өтпелі) кезең (ж.с.д. II–I ғғ.).

Скиф кезеңіндегі өнерге жануарлар бейнелерінің тұрақты иконографиялық сұлбаларын жасау тән. Олардың белгілі бір мағыналық жүк арқалағаны сөзсіз және дәл сол ежелгі заман шеберлері көрсеткен қалпында «оқып–тануға келеді». Аяқтары бүгілген бұғы немесе бейнелі түрде айтылатын «ұшатын» бұғы Ордос пен Минусин ойпатынан бастап Қара теңіз өңіріне дейінгі аймақта белгілі. Көшпенділердің көне ескерткіштерінің ескі үлгілеріне тән бейне – домаланып бүгілген жыртқыш бейнесі туралы да соны айтуға болады (Чугунов К.В., 2011). Дәл осы бейнелер ең алдымен Шығыс Қазақстанмен байланыстырылады.

Ерте кезеңдегі жануарлар бейнесі мынадай белгілерге ие: «кенеттен тоқтаған» қалпында (аяқкиімдерде), басы жоғары қарай шалқайған, бұғылардың жамбастарында бұйра шиыршықтар бар. Орта кезеңде бейнелер қозғалыс қалпында салынған, жүріп бара жатқан – жүгіріп бара жатқан – жатқан жануарлар, сауыры аударылған қалпы, мүйіздерді стильдеу. Бұл кезеңде бұғы сондай–ақ шабуылдаған жыртқыштың құрбаны немесе жиынтық қиял–ғажайып тіршілік иесінің бір бөлігі ретінде көрсетілген (Боковенко Н.А., 2014, 6–б.).

Сақ өнеріндегі бұғылардың бейнелері үш негізгі типте көрсетілген, олар бейнеленген қалпына қарай айқындалады: 1) аяқтары төмен түсірілген және басы тура қойылған немесе сәл көтеріңкі; 2) аяқтары бүгілген және басы тура қойылған,

Искусство саков Восточного Казахстана

Предметы искусства с территории Восточного Казахстана знакомы по ярким, хорошо известным научному миру археологическим памятникам – Шиликты, Байгетобе, Майемер, Берел. По ним можно судить об искусстве саков региона, в том числе Казахского Алтая, на протяжении нескольких веков – от раннесакского времени.

По стилистическому анализу изображений скифской эпохи и в контексте относительной и абсолютной хронологии памятников (Боковенко Н.А., 1998, с. 86–87; 2014) можно выделить три этапа их развития: ранний (аржанский) этап (IX–VII вв. до н.э.); средний (классический) этап (VI–III вв. до н.э.); поздний (переходный) этап (II–I вв. до н.э.).

Для искусства скифского времени характерны устойчивые иконографические схемы изображений животных. Они, безусловно, несли определенную семантическую нагрузку и были «читаемы» именно в том виде, в каком их показывали древние мастера. Олень с подогнутыми ногами или, как его образно называют, «летящий» олень, известен от Ордоса и Минусинской котловины до Причерноморья. То же можно сказать и об изображении свернувшегося в кольцо хищника – наиболее характерного образа архаического пласта кочевнических древностей (Чугунов К.В., 2011). Именно эти образы в первую очередь ассоциируются с Восточным Казахстаном.

Для раннего этапа характерны следующие признаки изображения животных: поза «внезапной остановки» (на пуантах), закинутая вверх голова, спиральные завитки на бедрах у оленей. Для среднего этапа характерны более динамичные позы, идущие – бегущие – лежащие животные, вывернутые крупы, стилизация рогов. В этот период олень также показан жертвой нападающего хищника или как часть синкретичного фантастического существа (Боковенко Н.А., 2014, с. 6).

Изображения оленей в сакском искусстве представлено тремя основными типами, определяемыми позой: 1) с опущенными ногами и прямо поставленной или слегка поднятой головой; 2) с подогнутыми ногами и прямо поставленной, слегка вытянутой вперед, иногда приподнятой головой; 3) с подогнутыми ногами и повернутой назад головой. Последний тип встречен пока только в восточных регионах евразийского пояса степей, к ним можно отнести изделия из Жалаулы (Жетысу). Олени в позе с опущенными ногами почти всегда показаны со свисающими копытами («на пуантах»). Достаточно часто воспроизведены все че-

сәл алға созылған, кейде сәл көтеріңкі; 3) аяқтары бүгілген және басы артқа бұрылған. Соңғы тип әзірше тек Еуразия даласының шығыс аймақтарында кездесті, оларға Жалаулыдан (Жетісу) табылған бұйымдарды жатқызуға болады. Аяқтары төмен түсірілген бұғылар тұяқтарының ұшымен тұрған қалыпта («пуантах қалпы») көрсетілген. Көбінесе барлық төрт аяғы суреттелген. Суреттердің бұл тобында бұғытастардағы суреттерге және Аржан–1 обасынан табылған таутеке бейнелеріне тән басты композициялық және стильдік белгілер үйлестірілген. Торевтика заттарының арасында мұндай суреттер Бұқтырмадан (Алтай) табылған қола айнада (Грязнов М.П., 1947, 4, 11–сур.; Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г., 2008), Ұйғарақ қорымынан табылған қола қапсырмада (Вишневская О.А., 1973, XIV–кесте, 7) және т.б. бар. Бұқтырма айнасындағы бұғылардың мүйізінде бір иілген алдыңғы тарамы мен екі артқы тарамы бар, олар бірге ерте сақ кезеңіне тән белгі – S тәрізді мүсінді құрап тұр. Ерте сақ кезеңіндегі бұғы бейнелерінің тағы бір тобы мүйіздердің пішінімен ерекшеленеді: Ұйғарақ қорымының 41–обасы; Оңтүстік Түгіскен қорымының 45–обасы (Арал өңірі), Жалаулы кешені (Жетісу), Бәйгетөбе обасы (Шығыс Қазақстан), Шілікті қорымының 5–обасы (Шығыс Қазақстан), Талды–2 қорымының 5–обасы (Орталық Қазақстан). Одан бөлек, аяқтары бүгілген бұғылардың бейнелерінде аяқтарының өзара орналасуы ерекше: алдыңғы аяғы денесінің астына қарай қатты бүгілген, ал артқы аяғы алдыңғы аяғының астында орналасқан және онымен қатарлас. Кейінгі бейнелерде бүгілген аяқтары мен денесі қатар орналасқан. Тұтас алғанда, ерте скиф кезеңінде скиф әлемінің шығыс аймақтарында бұғы бейнелері үш негізгі желіде дамыған. Олардың әрқайсысы белгілі бір хронологиялық және мәдени–аумақтық тұрғыдан шоғырланған (Полидович Ю.Б., 2014).

Ең ертедегі үлгілерге жататын шөпқоректі жануарлардың бейнелері мерзімі ж.с.д. IX–VIII ғғ. деп белгіленетін Бұқтырма айнасында бар. Бұларда арқасы дөңес бұғылар бейнеленген, олардың төрт аяғы төмен салбыраған қалпында көрсетілген, бастары алға қарай және сәл жоғары көтеріңкі, көздері домалақ, үлкен, мүйізінің бір–екі алдыңғы тарамы бар.

Майемер жазығында ерте сақ петроглифтері бар жартастар орналасқан. Солардың ішінде «пуантах қалпындағы» бұғы бар, басы жоғары және алға қарай созылған, тарамдалған мүйізі артқа қарай қайырылған. Сондай–ақ қысқа аяқтары алға қарай созылған бұғының бейнесі белгілі, беті жоғары және алға қарай созылған, мүйізі бар, жотасындағы дөңес жері көрсетілген. Бұл сурет ерте сақ кезеңіндегі бұғытыре ноги. Данная группа изображений сочетает главные композиционные и стилистические признаки, характерные для рисунков на «оленных камнях» и для изображений горных баранов из кургана Аржан–1. Среди предметов торевтики подобные рисунки есть на бронзовом зеркале из Бухтармы (Алтай) (Грязнов М.П., 1947, рис. 4, 11; Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г., 2008), на бронзовой бляшке из могильника Уйгарак (Вишневская О.А., 1973, табл. XIV, 7) и др. У оленей на бухтарминском зеркале рога имеют один изогнутый передний отросток и два задних, вместе образующих «S»–образную фигуру – характерный раннесакский признак. Другая раннесакская группа изображений оленей отличается формой рогов: курган 41 могильника Уйгарак; курган 45 могильника Южный Тагискен (Приаралье), комплекс Жалаулы (Жетысу), курган Байгетобе (Восточный Казахстан), курган 5 могильника Шиликты (Восточный Казахстан), курган 5 могильника Талды–2 (Центральный Казахстан). Кроме того, изображения оленей с подогнутыми ногами отличаются особым взаиморасположением ног: передняя нога сильно подогнута под туловище, а задняя нога расположена под передней и параллельна ей. Для более поздних изображений характерно параллельное расположение линии согнутых ног и линии туловища. В целом, в раннескифское время в восточных регионах скифского мира существовало три основных линий развития изображений оленей. Каждая из них имеет определенную хронологическую и культурно–территориальную локализацию (Полидович Ю.Б., 2014).

Изображения травоядных животных, относимые к самым ранним образцам, расположены на Бухтарминском зеркале, датируемом IX–VIII вв. до н.э. Для них характерны олени с горбиком, у них показаны четыре ноги, свисающие вниз, головы подняты вперед и чуть–чуть вверх, глаза круглые большие, рога с одним–двумя передними отростками.

В долине Майемер расположены скалы с раннесакскими петроглифами. Среди них – олень, показанный на «пуантах», с вытянутой вверх и вперед головой, ветвистые рога откинуты назад. Также известно изображение оленя с вытянутыми вперед укороченными ногами, морда вытянута вверх и вперед, рога, показан выступ на холке. Это изображение перекликается с раннесакскими «летящими» оленями на «оленных камнях». Здесь же изображен свастический знак с окончаниями в виде протомы горного козла, всего шесть лучей (рис. 10) (Самашев З., 2006).

В 1960 г. С. Черниковым были исследованы курганы Шиликты в северных отрогах Тарбагатайского хребта в Вос-

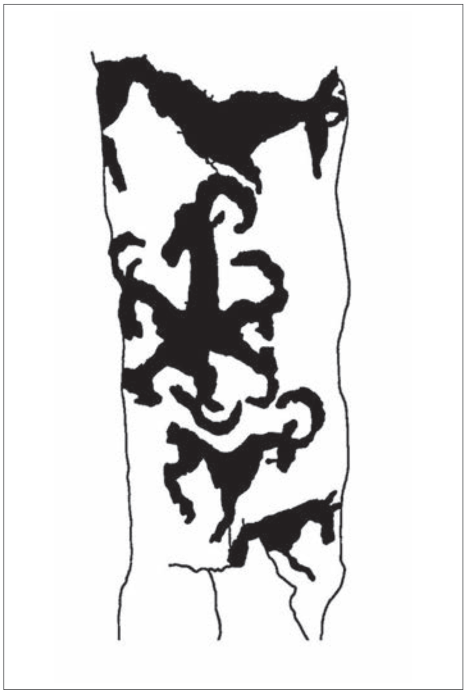

10–сур.
Триквестр бейнеленген ком позици ясының бөлігі. Майемер
(Самашев, 2006 бойынша)

Рис. 10
Фрагмент композиции с изображением триквестра. Майемер
(по: Самашев, 2006)

11–сур.
Шауып бара жатқан бұғылар бейнеленген әшекейлер, Бәйгетөбе обасы

Рис. 11
Бляшки с изображением летящих оленей, курган Байгетобе

12–сур.
Дөңгелене иілген мысық тектес жыртқыш бейнелі әшекей, Бәйгетөбе обасы

Рис. 12
Бляшки с изображением свернувшегося в кольцо кошачьего хищника, курган Байгетобе

тастардағы «ұшатын» бұғылармен үндеседі. Мұнда ұштары таутекенің бас мүсіні түріндегі свастикалық белгі бейнеленген, барлығы алты сәуле бейнеленген (10–сур) (Самашев З., 2006).

1960 ж. С. Черников Шығыс Қазақстандағы Тарбағатай жотасының солтүстік тау сілемдеріндегі Шілікті обаларын зерттеді. Үлкен 5–обаның (диаметрі – 66 метр, биіктігі – 6 метр) құрылысы күрделі болды, саз, тастар, ағаш пайдаланылған. Тоналғанына қарамастан, обада бірге жерленген бай кешен болды: 13 қола жебе, алтын бұйымдар (қорамсақты безендіріп тұрған бұғылар түріндегі, қыран құстар мен домаланып бүгілген мысық тектес жыртқыштар түріндегі қапсырмалар, жұқалтырдан кесілген қабан бейнелері, балық бейнелері, құс түріндегі қапсырма, қадама және т.б.). Олардың кейбіреуі көгілдір ақықпен бедерленген және түйір әшекеймен безендірілген (Черников С.С., 1964). Мерзімі: ж.с.д. VIII ғ. соңы – VII ғ. басы.

Шілікті қорымынан табылған суретте шартты түрде точном Казахстане. Огромный курган 5 (диаметр – 66 м, высота – 6 м) имел сложную конструкцию с использованием глины, камней, дерева. Несмотря на ограбление, курган содержал богатый сопроводительный комплекс: 13 бронзовых наконечников стрел, золотые украшения (бляхи в виде оленей, украшавшие колчан, в виде орлов и свернувшихся в кольцо кошачьих хищников, вырезанные из фольги изображения кабанов, изображения рыбы, бляшка в виде птицы, нашивки и др.). Некоторые из них инкрустированы бирюзой и украшены зернью (Черников С.С., 1964). Датировка: конец VIII – начало VII вв. до н.э.

Для изображения из могильника Шиликты характерны изображения оленей, условно названные «летящими», уши и глаза оленей инкрустированы бирюзой. Видимо, эта метафора очень удачно отражает семантическое наполнение изображений – они были помещены на колчане, и отображает значение раннескифских оленей как жертвы (рис. 11).

Изображения орлов представляют собой контурное про-

«ұшатын» деп аталған бұғылар бейнеленген, бұғылардың құлақтары мен көздері ақықпен бедерленген. Бұл метафора бейнелердің мағыналық жағынан толығуын өте жақсы ашатын сияқты, олар қорамсаққа салынған және ерте скиф бұғыларының құрбан ретінде мағынасын ашып тұр.

Қыран құс бейнелері – басы артқа бұрылған, пішінді, қырынан қарағандағы бейне. Құстың мұндай қалпы құсқа тән бейнені өте жақсы жеткізген, көзі – көгілдір ақық тағылған шеңбер түрінде. Жыртқыш тұмсығының көбесі және жалғанған тұсы көрсетілген. Отырған құстың ұзын тырнақтары сақина түрінде белгіленген.

Обадан табылған қапсырмалардың тағы бір түрі – домаланып бүгілген мысық тектес жыртқыштың бейнелері. Жыртқыштардың бейнелері ерте скиф/ерте сақ бейнелеріне тән көркем тәсілдердің көмегімен жасалған. Жыртқыштың бейнеленген қалпы, көздерінің, ашылған аузының және танауының шеңберлер түрінде белгіленуі, табандарының және құйрық ұшының сақина тәрізді болып келуі осы тәсілдерге жатады.

Владимир Кисель жыртқыштың екі бағытта бейнеленуінің – шынайы бейнелеу мен сұлбасын жасаудың арасында айтарлықтай хронологиялық алшақтық болмаған деп санайды (Кисель В.А., 1994, 111–б.). Әлі күнге дейін домаланып бүгілген жыртқыштың не мағына беретіні туралы ортақ пікір жоқ.

Шіліктідегі заттар кешеніне алтын жұқалтырдан кесілген қабан бейнелері де кіреді. Бұлар – кенеттен тоқтап, «тұяқтарының ұшымен» тұрған қалыптағы жануардың қырынан қарағандағы пішіні. Өзіне тән қысық көздері ойық түрінде берілген, шоқтығы үлкен.

Шілікті қорымының 5–обасынан табылған топтамада ерте сақ кезеңінде өте сирек кездесетін, бүгілген жалпақ алтыннан жасалған балық бейнесі бар. Оған ернеу тәрізді және көгілдір ақықтың жұқа тіліктері түрінде көздері, жүзбеқанаттары және құйрығы дәнекерлеген. Бейне дәнекерленген түйір әшекейлерден жасалған алқалармен толықтырылған.

Ерте сақ кезеңіндегі домаланып бүгілген қабылан бейнесінің тағы бір үлгісі – Майемер жазығынан табылған алтын тіліктердегі бейне. Олар 1911 жылы обаны зерттеген кезде дөңгелек қоршаудан табылды. Майемерден табылған тіліктер шынайы нақышта жасалған. Тұтас бейненің шынайы жеткізілуі оны жасаған шебер заттың өзімен таныс болған деуге мүмкіндік береді. Бұл бейнелер жергілікті Алтайдан шыққан, оларда жолбарыс бейнеленген деп жорамалдауға болады. Мамандардың пікірінше, бұл бейнелерде суретшінің жануар денесінің кейбір бөліктерін бейнелеуі мен жануардың тұтас қалпының арасында бірден байқалатын

фильное изображение с обращенной назад головой. Поза очень удачно передает узнаваемый характерный образ птицы, глаз – в виде окружности со вставкой из бирюзы. Хищный клюв с выделенной восковицей и обозначенным разъемом. Длинные когти сидящей птицы обозначены кольцом.

Еще один тип бляшек из кургана – изображения свернувшегося в кольцо кошачьего хищника. Изображения хищников выполнены с помощью художественных приемов, присущих раннескифским/раннесакским образам. К ним относится сама поза хищника, обозначение глаз, раскрытой пасти и ноздрей кружками, кольчатость лап и окончания хвоста (рис. 12).

Владимир Кисель считает, что между двумя направлениями образа хищника – реалистическим и схематическим – не существовал значительный хронологический разрыв (Кисель В.А., 1994, с. 111). О смысловой нагрузке свернувшегося в кольцо хищника до сих пор нет общепринятого мнения.

В предметный комплекс Шиликты входят также изображения кабана, вырезанные из золотой фольги. Представляют собой профиль животного в позе внезапной остановки, «на кончиках копыт». Обозначены вырезами характерные узкие глазки, выделен мощный загривок.

В коллекции из кургана 5 могильника Шиликты известно довольно редкое для раннесакского времени изображение рыбы, сделанное из согнутого золотого листа. К нему припаяны глаза, плавники и хвост в виде бортиков и тонких пластинок бирюзы. Изображение дополнено цепочками из напаянных шариков зерни.

Еще одним примером раннесакской «пантеры», свернувшейся в кольцо, является изображение на золотых пластинах из Майемерской долины. Они были найдены в 1911 г. в кольцевой выкладке при исследовании кургана. Пластины из Майемера выполнены в реалистической манере. Правдивая передача образа в целом позволяет предполагать, что мастер был знаком с натурой. Можно предположить, что эти изображения имеют местное алтайское происхождение, на них изображен тигр. По мнению специалистов, в этих изображениях можно увидеть резкое противоречие между решением художником отдельных частей тела и всей позой животного. Оскаленная пасть, поджатые лапы, торчащие над профилем спины лопатки, поднятый конец хвоста характерны для животного, находящегося в состоянии крайнего напряжения, в то время как поза в целом – свёрнутое в кольцо тело, типична для отды-

қайшылық бар. Жағының ақсиюы, аяқтарын астына басуы, арқа сұлбасының үстінен жауырынның шығып тұруы, құйрық ұшының көтеріліп тұруы өте алаңдаулы күйдегі жануарға тән, ал бейнеленген тұтас қалпы – денесінің домаланып бүгілуі демалып жатқан мысыққа тән. Скиф–сақ әлеміне кіретін шектес аудандардағы стильдеу үлгісі мен үндестігіне қарамастан, пішіні жапырақ тәрізді құлағынан, жалпақ бетінен, доғал пішінді тұмсығынан өзгешелік байқалады (Баркова Л.Л., 1983). Тұтас алғанда, бүгілген аң әлемнің бастамасы туралы, дүниенің жаралуы туралы мифологиялық түсініктермен байланысты.

Ерте сақ кезеңіндегі аң бейнесіндегі суреттің сұлбасын салу дәстүрі Измайловка ауылындағы қорымнан табылған тұтқалы айнадан байқалады. Оның бүкіл қырына домаланып бүгілген қабыланның пішінді суреті салынған. Айна жақтауының жоғарғы бөлігінде біраз дөңес тудырып тұрған қабыланның иық пішіні айнаның аса маңызды бөлшегін құрайды.

Бүгінгі таңда зерттелген Шілікті–2 тобындағы 1–оба – үлкен құрылым: оның сақталған биіктігі – 7,9 метр; көлемі – 99×97,4 метр. Жергілікті халық оны Бәйгетөбе деп атайды (Самашев З., Толеубаев А., Джумабекова Г., 2004, 140–158–б.; Толеубаев А.Т., 2011).

Қазба жұмыстары барысында обадан безендірілген тақтайшалардың 15 үзігі табылды. Олардың біреуінде кермарал бейнеленген. Оның құлақтары қызыл бояумен салынған. Басы, мойыны, денесі бедерленіп жасалған және ашық қоңыр түсті бояумен толтырылған, иығы мен жамбасында тұмсық түріндегі белгілер суреттелген. Бейненің қалған бөліктері ашық сары, қоңыр, қызыл және жасылдау түсті бояудың көмегімен жасалған. Тақтайшаның тағы бір бөлігі шөпқоректі жануардың басының бейнесімен безендірілген. Қалған тақтайшаларда көп түсті стильде жасалған аң тәрізді бейнелердің үзіктері сақталған.

Ерекше көзге түсетін күрделі композицияның негізін геральдикалық тәртіпте орналастырылған таутекелердің бас мүсіндері және құстар құрайды, олардың қанаттары бір жағынан осы жануарлардың мойындары болып тұр. Таутекелердің жапырақ тәрізді құлақтары, домалақ көздері, танауы мен ерні көгілдір ақықпен белгіленген.

Қарама–қарсы жақтарға бұрылған екі бұғының бас мүсінінен құралған композиция ерекше мағынаға толы. Жануарлардың мойындары бедерлеп көрсетілген үшкір жоталарымен біріктірілген, бастары алға қарай және жоғары созылған. Үлкен құлақтары мен домалақ көздерінде ендірмелер қоятын ұяшықтар бар. Бұғылардың жоғары

хающей кошки. Несмотря на перекличку со стилизацией в сопредельных районах скифо–сакского мира, ухо листовидной формы, широкая морда с тупым носом демонстрирует своеобразие (Баркова Л.Л., 1983). В целом свернувшийся зверь соотносится с мифологическими представлениями о начале мира, о его сотворении.

Традиция раннесакского контурного зооморфного рисунка фиксируется на зеркале с ручкой из могильника у с. Измайловка. На нем по всему полю размещено контурное изображение свернувшейся в кольцо пантеры. Чрезвычайно важной деталью является то, что контур плеча пантеры создаёт в верхней части диска зеркала небольшой выступ.

Изученный в наши дни курган 1 группы Шиликты–2 представляет собой огромное сооружение: сохранившаяся высота его – 7,9 м; размер 99×97,4 м. Местным населением он именуется «Байгетобе» (Самашев З., Толеубаев А., Джумабекова Г., 2004, с. 140–158; Толеубаев А.Т., 2011).

В процессе раскопок в кургане были найдены 15 фрагментов расписных планок. На одной из них изображена лань. Ее уши нарисованы красной краской. Голова, шея, туловище выделены рельефом и заполнены светло–коричневой краской, на плече и бедре воспроизведены знаки в виде клюва. Остальные части изображения выполнены с помощью краски светло–желтого, коричневого, красного и зеленоватого цвета. Другой фрагмент планки украшен изображением головы травоядного животного. На остальных планках сохранились фрагменты зооморфных изображений, выполненные в полихромном стиле.

Особо выделяется сложная композиция, основу которой составляют протомы горных козлов, расположенные в геральдической позе, и птицы, распростертые крылья которой одновременно являются шеями этих животных. Листовидные уши, округлые глаза, ноздри и губы козлов выделены бирюзовыми вставками.

Особым смыслом наполнена композиция, образованная двумя протомами оленей, развернутыми в противоположные стороны. Шеи животных, соединенные выделенными инкрустацией приостренными холками, головы вытянуты вперед и вверх. Большие уши и округлые глаза – с гнездами для вставок. Рога оленей, направленные вверх, соединяются вверху, имеют S–видные отростки.

Следующую категорию находок составляют бляшки с профильным изображением хищной птицы с повернутой назад головой. Интерес представляют 38 литых бляшек в виде хищника, напоминающего медвежонка. Он показан в профиль, стоящим на коротких толстых ногах с крупны-

бағытталған мүйіздері жоғары жағында бірігіп кеткен, S тәрізді тарамдары бар.

Келесі санаттағы жәдігерлерді басы артқа бұрылған жыртқыш құстың қырынан қарағандағы бейнесі бар қапсырмалар құрайды. Қонжыққа ұқсас жыртқыш түріндегі 38 құйылған қапсырма қызығушылық туғызады. Ол қырынан тұрған қалпында көрсетілген, аяғы қысқа әрі жуан, тырнақты, үлкен табанды, басы үлкен, төмен қаратылған, құйрығы қысқа. Жауырындары шығыңқы дөңесі бар жалпақ бедер түрінде көрсетілген. Көздері мен құлақтары бедерленген.

Құйылған ең көлемді тігілмелі қапсырма – тұрған таутекенің оңға қарай қырынан қарағандағы бейнесі. Жануар тұяқтарының ұшымен тұр, жауырыны мен жамбасы жалпақ бедер түрінде келтірілген, арқасындағы дөңес көрсетілген, басы алға қарай созылған. Пішіні тамшы тәрізді көздері мен құлақтары, сондай–ақ танауы мен аузы, тұяқтары мен буындары көгілдір ақықпен берілген. Бұл бейнеге ұқсас үлгілер Тывадағы Аржан–2 обасынан шықты.

Скиф–сібір әлемінің ескерткіштерінде өте сирек кездесетін ең жұмбақ бұйым – жануар сүйегімен жиектелген бес бұрышты лазурит жұлдыз түрінде жасалған, қалқаншасы бар дөңгелек алтын қапсырма.

Бұл кешеннен табылған бұғылар мен таутекелердің бейнелерін ерекшелейтін айқын стильдік бөлшегі – аузы мен танауының тамшы тәрізді ойықтар түрінде белгіленуі, олар үйлесіп, тұяқ тәрізді белгіні құрайды. Мұндай сипат Қазақстан, Кавказ сырты, Солтүстік Кавказ және Солтүстік Қаратеңіз өңірі аумағынан табылған бір топ бейнелерге тән. Юрий Полидовичтің пікірінше, ол – «аң стиліндегі» бейнелердің белгілі бір біркелкі тобының маңызды мәдени–хронологиялық белгісі (Полидович Ю.Б., 2015).

Аузы мен танауы тамшы тәрізді ойықтар түрінде белгіленген таутеке бейнесі Шілікті қорымының 7–обасынан табылды. Таутекенің мүйізіндегі жұмыр дөңестер үш қыран құстың басы түрінде стильденген. Қысқа құйрығы да қыран құстың басы түрінде көрсетілген. Мамандар бұл суретті аң тәрізді бейнеге айналдыру тәсілі қолданылғандардың қатарында ең көне суреттердің бірі деп санайды. Аң тәрізді бейнеге айналдыру тәсілі Шілікті–3 қорымының Бәйгетөбе обасындағы жыртқыштардың табандарын жыртқыш құстың басы/тұмсығы түрінде бенелеуде пайдаланылған.

Тұяқ тәрізді белгілер скиф заманында Еуразия даласында және оған көршілес аймақтарда, ең алдымен, Орталық Азия аймағында барынша кең тараған. Орталық Азия аймағындағы Шілікті ескерткіштері мен Солтүстік Кавказ аймағындағы Днепр маңы орманды даласындағы Келермес мәдени

ми когтистыми лапами, с опущенной массивной головой, коротким хвостиком. Широким рельефом с выступающим горбиком показаны лопатки. Глаза и уши имели инкрустацию.

Самая массивная литая нашивная бляха стоящего козла, профильное изображение вправо. Животное стоит на кончиках копыт, широким рельефом выделены лопатка и бедро, показан горбик, голова вытянута вперед. Каплевидные глаза и уши, а также ноздри и рот, копыта и сустав обозначены бирюзовыми вставками. Ближайшие аналогии данному изображению происходят из кургана Аржан–2 в Туве.

Наиболее загадочное изделие, очень редко встречающееся в памятниках скифо–сибирского мира, – округлая золотая бляшка со щитком, выполненным в виде пятиконечной лазуритовой звезды в обрамлении из рога животного.

Изображения оленей и козлов (таутеке) из этого комплекса отличаются яркой стилистической деталью – обозначение пасти и ноздри каплевидными выемками, в сочетании образующими копытовидный знак. Подобная черта характерна для целой серии изображений, происходящих с территории Казахстана, Закавказья, Северного Кавказа и Северного Причерноморья. По мнению Юрия Полидовича, она является важным культурно–хронологическим маркером определенного пласта изображений «звериного стиля» (Полидович Ю.Б., 2015).

Изображение таутеке, пасть и ноздря которого обозначены в виде каплевидных углублений известно в кургане 7 могильника Шиликты. Выступы–валики на роге козла стилизованы под три орлиные головки. Также в виде орлиной головки показан короткий хвост. Данное изображение, как считают специалисты, – одно из самых архаичных из числа тех, где используется прием зооморфного превращения. Прием зооморфного превращения использован в передаче лап хищников в виде головы/клюва хищной птицы кургана Байгетобе могильника Шиликты–3.

Копытовидные знаки были достаточно широко распространены в скифское время в Евразийской степи и соседних с ней регионах, прежде всего, в центрально–азиатском регионе. Можно предположить хронологическое соответствие памятников круга Шиликты в Центрально–азиатском регионе и памятников келермесского культурного горизонта в Северокавказском регионе и Приднепровской лесостепи (Полидович Ю.Б., 2015).

Изображения из кургана Байгетобе демонстрируют переход к более поздней изобразительной традиции. Об этом

ескерткіштері хронологиялық жағынан сәйкес деп шамалауға болады (Полидович Ю.Б., 2015).

Бәйгетөбе обасынан табылған бейнелерден кейінгі бейнелеу дәстүріне ауысқанын көруге болады. Тұмсық түріндегі белгілердің пайдаланылуы осыны айғақтайды. Мұндай белгілер Аржан–2 обасының бейнелеу дәстүрлерімен және заттар кешенімен байланысты келесі кезеңде кең таралған. Бұл кезеңді мамандар көрнекті екі кешен – Тывадағы Аржан–2 обасы және Оңтүстік Орал сыртындағы Кичигино–1 қорымының 5–обасы арқылы белгілі аржан–кичигино мәдени–хронологиялық өрісімен байланыстырады. Хронологиялық ұзақтығы – ж.с.д. VII ғ. екінші жартысы–VI ғ. ортасы (Полидович Ю.Б., 2015).

Осы өріске жататын көрнекті кешендердің бірі – Жетісудағы Жалаулы көмбесі. Шығыс және Орталық Қазақстаннан: Талды–2 қорымының 2–обасынан (Орталық Қазақстан) табылған алтын бұйымдарды салыстырған кезде де ғажап ұқсастықтар анықталды (Бейсенов А.З., 2011а; 2011б). Алайда мұнда Талды–2 бұйымдарын одан ерте кезеңге жатқызуға мүмкіндік беретін өзге де стильдік тәсілдер қолданылған.

Бұдан бөлек, Талды–2 қорымының 2–обасынан басы артқа бұрылған жыртқыш құстың мүсіні түріндегі 13 алтын жұқа селдір қапсырма табылды (Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А., 2013; Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2015). Шілікті қорымының 5 және 7–обаларынан табылған бұйымдарға және Ешкіөлместегі жартасқа салынған суреттердің сюжетіне айқын ұқсастығына қарамастан, бұл қапсырмалар олармен бірдей емес, бірақ Бәйгетөбе обасынан табылған қапсырмаларға ұқсас деуге болады. Бір қызықты жайт, алтыннан жасалған бұйымдарға түсірілген, сол сияқты жартасқа салу өнеріндегі басы артқа бұрылған қыран құстың бейнесіне қоса петроглифтерде арқардың немесе таутекенің де суреті болады, бұған ұқсас үлгілер ұсақ пластика заттарында кездеседі.

Талды–2 қорымынан және Бәйгетөбе обасынан табылған бейнелердің арасында анық композициялық және біршама стильдік жақындық бар екені байқалады. Дегенмен, тұтас алғанда, Талды–2 қорымының 2–обасының кешені Бәйгетөбе обасына қарағанда ескі.

Тарасу қорымындағы қоршауды зерттеген кезде тамаша ежелгі өнер бұйымы табылды (Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г., 2008). Ол сырықтармен және қалың гранит плитамен жабылған, қуысы бар қабірден анықталды, мұнда 20–25 жастағы (Е. Веселовскаяның анықтамасы) әйелмен бірге пышақ және қапшықтағы айна, конус тәрізді сырға, түйір әшекеймен безендірілген 18 пастадан және 12 көгілдір

свидетельствует использование знаков в виде клюва. Широкое распространение подобных знаков относится уже к следующему этапу, связанному с изобразительными традициями и вещевым комплексом кургана Аржан–2. Этот этап специалисты привязывают к аржано–кичигинскому культурно–хронологическому горизонту, представленному двумя достаточно яркими комплексами: курганом Аржан–2 в Туве и курганом 5 могильника Кичигино–1 в Южном Зауралье. Хронологическая протяженность   вторая половина VII – середина VI вв. до н. э. (Полидович Ю.Б., 2015).

Один из ярких комплексов этого горизонта – клад Жалаулы в Жетысу. Удивительная перекличка также фиксируется при сравнении золотых изделий из Восточного и Центрального Казахстана: кургана 2 могильника Талды–2 (Центральный Казахстан) (Бейсенов А.З., 2011а; 2011б). Однако здесь применены иные стилистические приемы, позволяющие отнести изделия из Талды–2 к более раннему времени.

Кроме того, в кургане 2 Талды–2 найдены 13 золотых ажурных бляшек в виде фигуры хищной птицы с головой, повернутой назад (Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А., 2013; Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2015). Эти бляшки, несмотря на очевидное сходство с изделиями из курганов 5 и 7 могильника Шиликты и с сюжетом наскальных изображений в местечке Ешкиольмес, не идентичны им, но почти аналогичны бляшкам из кургана Байгетобе. Любопытно, что изображение орла с повернутой назад головой, воплощенное как в изделиях из золота, так и в наскальном искусстве, в петроглифах сопровождается рисунком архара или таутеке, что находит аналогии в предметах мелкой пластики.

Прослеживается очевидная композиционная и некоторая стилистическая близость между изображениями из Талды–2 и кургана Байгетобе. Хотя в целом комплекс кургана 2 могильника Талды–2 древнее байгетобинского.

Удивительный предмет древнего искусства был обнаружен при изучении ограды на могильнике Тарасу (Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г., 2008). Он был выявлен в подбойном погребении, заставленным жердями и толстой гранитной плитой, сопровождая захоронение женщины 20–25 лет (определение Е. Веселовской) с ножом и зеркалом в мешочке, конусовидными серьгами, 18 пастовыми и 12 бирюзовыми бусинами, украшенными зернью, и профильным изображением хищного зверя в позе скребущего животного. У него типично кольцевидный большой глаз с выделенным зрачком, каплевидное ухо, лапы с преувеличенными когтями и загнутый кончик длинного хвоста.

ақықтан жасалған моншақтар қойылған, бұл бұйымда жануарды тырнап жатқан қалыптағы жыртқыш аңның қырынан қарағандағы бейнесі бар. Оның сақина тәрізді үлкен көзінің қарашығы анық көрсетілген, құлағының пішіні тамшы тәрізді, табандарында тырнақтары аса ұзын етіп көрсетілген және ұзын құйрығының ұшы бүгілген. Жануардың стильденген тұмсығына қарап, одан қиял–ғажайып жануардың – құлақты жолбарыс–грифонның сипаттарын көруге болады. Бірге қойылған заттардың құрамында сондай–ақ қорамсақты белдікке ілуге арналған екі көлемді қола ілгек бар.

Ерте сақ кезеңіне жақында ғана зерттелген Елеке сазы ескерткіші (7–оба) жатады: бірге қойылған заттар кешеніндегі заттардың арасында садақ оқтары салынған, мол әшекейленген қорамсақтың қалдықтары – бұғы түріндегі алты алтын қадама, алтын түтікшелермен әшекейленген сегіз қола жебе, үш қоңырау және ұсақ моншақтар болды. Жәдігерлердің ішіндегі ең маңыздысы аяқтары бүгілген мүйізсіз бұғылар түріндегі алтын қапсырмалар болды. Жануарлардың көздері көгілдір ақықпен бедерленген. Стильдік жағынан олар Шіліктіден табылған жәдігерлерге өте жақын (Оралбай Е., 2016).

Жақында табылған тағы бір жәдігер – 2013 жылы ашылған Үржардағы қабір. Мұнда 40–45 жастағы әйел табылды (Байтанаев Б.А., Китов Е.П., 2016). Баскиімі қызыл және көк жібектен жасалған, киімі тоқыма матадан. Ескерткіштің мерзімі ж.с.д. IV–III ғғ. деп анықталды. Шошақ баскиім қазақтың қалыңдық баскиімі – «сәукелені» және Жетісудан табылған Есік жауынгерінің баскиімін еске түсіреді. Одан бөлек, құрбандық ас қалдығы бар саз және ағаш ыдыстар, әйел әшекейлері табылды. Қырым Алтынбековтің жетекшілігімен реставраторлар тобы әйел костюмін қалпына келтірді. Антропологиялық қайта құру жұмысын Мәскеу маманы, Михаил Герасимовтің шәкірті Сергей Никитин орындады (Байтанаев Б.А., Китов Е.П., 2016). Баскиім құлақты, айдары биік, қанаттары жоғары қарай созылған және құйрықты қиял–ғажайып құстың алтын жұқалтырдан кесілген жұқа селдір мүсінімен зерленген. Тұмсығы тігінен төмен қарай бүгілген, аяқ саусақтары тырнақты және «тепкі тырнағы» бар. Кереғар түсті баскиімдегі алтын құстың көлемінің үлкендігі және айрықша жұқа селдір болуы осы тіршілік иесінің рөлін әйел (абыз әйел) бейнесінде көрсетіп тұр. Осы жерге алтын тілікпен оралған және алтын шиыршықты «қауырсыны» бар біліктер бекітілген (Алтынбеков К., Досаева Д.К., 2017).

Қазақ Алтайындағы Пазырық мәдениетінің әйгілі ескерткіші – Берел. Обаның астындағы тоңның арқасында сақталған органикалық ежелгі өнер заттарын көруге және ат

Стилизация морды животного позволяет увидеть в нем черты фантастического животного ушастого тигрогрифона. В состав сопроводительных вещей также входят два массивных бронзовых крюка для подвешивания колчана к поясу.

К раннесакскому времени относится недавно изученный памятник Елеке сазы, курган 7: среди предметов сопроводительного вещевого комплекса находились остатки богато украшенного колчана со стрелами – шесть золотых нашивок в виде оленей, восемь бронзовых наконечников стрел, украшенных золотыми трубочками, три колокольчика и мелкие бисерины. Наиболее важной из находок стали золотые бляшки в виде безрогих оленей с подогнутыми ногами. Глаза животных выделены бирюзой. Стилистически они очень близки находкам из Шиликты (Оралбай Е., 2016).

Еще одной недавней находкой стало открытие погребения Уржар в 2013 г. Была найдена женщина, 40–45 лет (Байтанаев Б.А., Китов Е.П., 2016). Головной убор сделан из красного и синего шелка, одежда – из шерсти. Датируется памятник IV–III вв. до н.э. Остроконечный головной убор напоминает казахский головной убор невесты – «саукеле» и головной убор иссыкского воина из Жетысу. Кроме того, найдены глиняная и деревянная посуда с остатками жертвенной пищи, женские украшения. Команде реставраторов под руководством Кырыма Алтынбекова удалось восстановить костюм женщины. Антропологическую реконструкцию выполнил специалист из Москвы, ученик Михаила Герасимова – Сергей Никитин (Байтанаев Б.А., Китов Е.П., 2016). Головной убор декорирован вырезанной из золотой фольги фигурой ажурной фантастической птицы: ушастой, с высоким хохолком, вытянутыми вверх крыльями и хвостом. Клюв круто загнут вниз, на ногах – пальцы с когтями и «шпоры». Большой размер и выраженная ажурность золотой птицы на контрастном фоне головного убора подчеркивали роль этого существа в образе женщины (жрицы). Здесь же крепились стержни, обвитые золотой полоской и с «оперением» из золотой спирали (Алтынбеков К., Досаева Д.К., 2017).

Выдающийся памятник пазырыкской культуры в Казахском Алтае – Берел. Благодаря подкурганной мерзлоте, появилась уникальная возможность увидеть сохранившиеся предметы древнего искусства из органики и реконструировать убранство коня (Самашев З. и др., 2000; Самашев З., 2011).

Сбруя (седло и оголовье) декорировались деревянными, покрытыми золотом и оловом элементами в виде зооморфных (реалистических и фантастических), орнитоморфных образов и растительных изображений. Седла имели вой-

жабдықтарын қайта құрастыруға бірден–бір мүмкіндік туды (Самашев З. и др., 2000; Самашев З., 2011).

Ат әбзелі (тоқым мен ауыздықты жүген) аң тәрізді (шынайы және қиял–ғажайып), құс тәрізді бейнелер және өсімдік түріндегі бейнелер алтынмен және қалайымен жабылған ағаш элементтермен зерленген. Тоқымдардың бастырмалы киіз тоқымдары бар. Тоқымның қасына мойынтұмарлар түріндегі әшекейлер, жыртқыш құстың басы, шиыршықтар, шиыршық тәрізді өрнектер және т.с.с. түріндегі бастырмалар бекітілген. Ер–тоқымда балық, қойдың басы түріндегі, жәбірлеу немесе жұтып қою көріністері түріндегі, сондай–ақ аттың немесе қодастың қылынан жасалған шашағы бар киізден немесе былғарыдан жаасалған қапсырмалар, тұқымның қауашағы түріндегі ағаш қапсырмалар көп. Бір байқалатыны, ең көп кездесетін түс – қызыл түс (басым), сондай–ақ көгілдір, көк, жасыл түстер пайдаланылған. Тұтас алғанда, түрлі бейнелермен зерленген аттар табиғи көлемдегі таутекенің мүйіздері бар бетперделер киген жаңа бір қиял–ғажайып бейнені көрсетеді.

Пазырық өнеріндегі басты бейне – грифон. З. Самашевтің тұжырымдауы бойынша, грифон деп жануардың (жыртқыш аң немесе тұяқты жануар) денесі мен жыртқыш құстың бөліктерін (үшкір тұмсықты басы мен қанаттарын) біріктіретін жиынтық аң–құс бейнесіндегі тіршілік иесін атауға болады. Бұл белгілер мен элементтер Берел қорымы обаларының материалдарындағы грифонның көп бейнелі иконографиясының негізін құрайды. Ең саны көп бейнелер – ойдан шығарылған, көп бейнелі, жиынтық кейіпкерлер.

Адаммен бірге қойылатын кешеннің құрамындағы заттарға тікелей қатысты екі жануар – бұл көлемді шегелердің саңырауқұлақ тәрізді бүркеншіктерін көмкеріп тұрған екі қыран тектес грифонның қола мүсіні. Олар астаудың қақпағына орнатылған және рәсімдік мақсатынан бөлек, практикалық мақсаты да болған, оны тығыз ұстап тұруға арналған. Қарастырылып отырған тіршілік иелерінің жасалу қалыптарында біршама айырмашылық бар, құстардың екі түрлі қозғалыстағы қалпы: ұшып шыққан және қонған сәті бейнеленген.

Бейнелердің арасында денесі мысық тектес жыртқыштікіндей және басы адамдікіндей жиынтық аң–құс бейнесіндегі тіршілік иелерінің жұқа алтын жалатылған шағын ағаш мүсіндерін атауға болады. Олар сымалқаның бөлшектері болғанға ұқсайды. Олардың бір–бірінен ерекшелігі де осыны көрсетеді: басы ортақ (ортасында), қарама–қарсы жақтарға бұрылған екі дене, сол және оң жақтағы мүсіндер. Баскиімге зер ретінде арналуы да мүмкін.

Берел обаларынан табылған ат ер–тұрманының әше-

лочные чепраки с аппликацией. На луки седла крепились украшения в виде медальонов, аппликации в виде голов хищной птицы, завитков, спиралевидных узоров и т. д. На седле часты подвески из войлока или кожи в виде рыбы, головы барана, сцен терзания или заглатывания, а также с бахромой из конского или ячьего волоса, деревянные подвески в виде коробочки семян. Надо заметить, что преобладающая цветовая гамма – красный цвет (доминирует), использован голубой, синий, зеленый тона. В целом кони, декорированные различными образами, ряженые в маски с рогами горного козла в натуральную величину, представляли новый фантастический образ.

Ведущий образ пазырыкского искусства – грифон. По заключению З. Самашева, грифоном можно назвать синкретическое зоо–орнитоморфное существо, объединяющее тело животного (хищный зверь или копытное животное) и части хищной птицы (голова с острым клювом и крылья). Эти признаки и элементы определяют основу полиморфной иконографии грифона в материалах курганов могильника Берел. Самая многочисленная категория образов принадлежит вымышленным, полиморфным, синкретическим персонажам.

Два животных, имеющих непосредственное отношение к составляющим сопроводительного комплекса человека, – это две бронзовые скульптуры орлиных грифонов, венчающие грибовидные шляпки массивных гвоздей. Устанавливались они на крышке колоды и, помимо ритуального назначения, имели практическое – для плотного ее удерживания. Несколько разнится поза рассматриваемых существ, запечатлено два динамических состояния птиц: взлет и посадка.

Среди образов можно назвать миниатюрные деревянные, плакированные тонким золотом фигурки синкретических зооантропоморфных существ с телом кошачьего хищника и головой человека. Они, скорее всего, являлись деталями гривны. Об этом свидетельствует и то, что они отличаются друг от друга: два развернутых в противоположные стороны туловища с общей головой (в центре), лево– и правосторонние фигурки. Не исключено назначение в качестве декора головного убора.

Значительную часть украшений конского снаряжения из берельских курганов составляют образы синкретических существ, представленные полными фигурами или протомами. Часть подвесок представляет собой трехмерные изображения на планке. Концы некоторых псалиев и развилки оформлены в виде полных фигур в профиль или

кейлерінің елеулі бөлігін жиынтық тіршілік иелерінің толық мүсіндер немесе бас мүсіндер түрінде берілген бейнелері құрайды. Салпыншақтардың бір бөлігінде тақтайшаға салынған үш өлшемді бейнелер берілген. Кейбір сулықтардың ұштары мен айырықтар осы тіршілік иелерінің қырынан қарағандағы толық мүсіні немесе бөліктері түрінде аздап бедерлеу техникасында безендірілген.

Жәбірлеу көріністері 11–обадан табылған екі тікбұрышты тақтайшада аздап бедерлеу техникасында ойып жасалған. Мұнда басы жоғары тік көтерілген, үлкен сауыры шығып тұрған және артқы аяғы қатты бүгілген бұғының ірі мүсіні бар. Бұғының мүйіздері артқа қарай қайырылған. Сәл алға қойылған және бұрыш жасай бүгілген, тұяқтары үшкір алдыңғы аяқтары жануардың «құрбан болу» қалпын бейнелееуде тұрақты ереже болғанын көрсетеді. Бұғының да сауырына нышандық белгілер: шеңберлер мен жақшалар салынған. Сауыры шығып тұрған және артқы аяғы жоғары көтерілген жолбарыстың мүсіні бар. Бұғының жотасына алдыңғы аяғының жалпақ тырнақты табанымен таянып тұр. Назар аударарлық жайт, екі жағдайда да шабуылдаушы жыртқыш аңның денесінің көлемі шөпқоректі жануардікіне қарағанда едәуір кіші.

11–обадан табылған алтын түстес–жирен аттың ер–тоқым қабында тұяқты жануардың кеудесіне жармасқан жолбарыс–грифон бейнесі салынған. Жиынтық тіршілік иесінің қырынан қарағандағы жолбарысқа ұқсас денесі, жолақ терісінің түр–сипаты ширатылған жұқа жүн жіптің көмегімен теріс тігу техникасында жасалған. Кейіпкердің жыртқыш құстікіндей тұмсығы қатты иілген. Жолбарыс бұғының кеудесін кеміруде. Сондай–ақ шабуылдау объектісі – «бұғы» аз тараған бейнелеу тәсілімен көрсетілген: оның мол салалы мүйіздері мен басы алдыңғы жағынан, ал денесі қырынан орналастырылған. Бұғының сауырында екі жақша және шеңбер түріндегі өзіне тән белгі бар. Бастыру және тігу техникасын пайдалану арқылы киіздің бетіне салатын мұндай көркем тәсіл, сондай–ақ түрлі түстерді қиыстыру шеберден икем–машықты талап етеді. З. Самашевтің пікірінше, бұл – бұғы бетпердесіндегі аттың мүсіні.

Ер–тоқымның жиектеріне аттың басы қараған бағытта салтанат құрған жиынтық тіршілік иелері бес–бестен орналастырылған. Олар қатаң түрде қырынан көрсетілген, денесі мысық тектес жыртқыштікіндей, құйрығы жоғары бүгілген, қанаттары нобайлап салынған, бірақ жіппен қиғаш жолақтарға бөлінген, қауырсынның түр–сипаты келтірілген. Барлық мүсін киізде бастыру техникасымен жасалған, жиектері ширатылған жіппен тігілген. Ер–тоқымның зерін-

частями этих существ в технике низкого рельефа.

Сцены терзания вырезаны техникой низкого рельефа на двух прямоугольных плакетках из кургана 11. Крупная фигура оленя с круто поднятой вверх головой, вывернутым мощным крупом и сильно согнутой задней ногой. Рога оленя откинуты назад. Слегка выдвинутые вперед и согнутые под углом передние ноги с острыми копытами свидетельствуют о существовании устойчивого канона в трактовке позы «жертвы». На крупе и оленя помещены символические знаки: круги и скобки. Фигура тигра с вывернутым крупом и поднятой вверх задней ногой. Упирается на холку оленя мощной когтистой лапой передней ноги. Обращает на себя внимание, что размер тела нападающего хищного зверя в обоих случаях значительно меньше, чем у травоядного животного.

У золотисто–рыжего коня из кургана 11 на седельной покрышке запечатлен образ тигрогрифона, вцепившегося в грудь копытного животного. У синкретического существа переданы тигриное туловище в профиль, фактура полосатой шкуры с помощью крученой тонкой шерстяной нити в технике обратного шва. Персонаж наделен сильно загнутым клювом хищной птицы. Тигр буквально вгрызся в грудь оленя. Также малораспространенным изобразительным приемом показан объект нападения – «олень»: его роскошные ветвистые рога и голова размещены в анфас, а корпус – в профиль. На крупе оленя – характерный знак в виде двух скобок и круга. Такой художественный прием на плоскости войлока с использованием техники аппликации и шитья, а также совмещение различных цветовых гамм требует определенного навыка у исполнителя. По мнению З. Самашева, это фигура коня в оленьей маске.

По краям седла расположены по пять синкретических персонажей, шествующих по направлению головы коня. Они показаны строго в профиль, с туловищем кошачьего хищника, хвост загнут кверху, крылья схематичные, но ниткой разделены на косые полоски – передана фактура оперенья. Все фигурки выполнены на войлоке в технике аппликации, обшиты по краям крученой нитью. В декоре седла использовано несколько цветовых оттенков: красный, белый, светло–коричневый, темно–коричневый, золотистый. Синкретические существа, изображенные по краю седла, очевидно, являются второстепенными в сюжете, но их многочисленность и то, что они изображены вереницей, подчеркивают их причастность к центральной композиции, здесь повторяется принцип устройства курильниц и жертвенных столов саков. Видимо, композиция, изображенная

де бірнеше түс реңкі пайдаланылған: қызыл, ақ, ашық қоңыр, қою қоңыр, алтын түстес. Ер–тоқымның жиектерінде бейнеленген жиынтық тіршілік иелерінің сюжетте қосалқы бейнелер екені айқын, бірақ олардың көптігі және тізбектеліп бейнеленуі олардың негізгі композицияға қатыстылығын көрсетеді, мұнда сақтардың хош иістендіргіш аспаптар мен құрбандық шалатын үстелдерді орналастыру тәртібі қайталанған. Ер–тоқымда бейнеленген композиция ежелгі көшпенділер ортасында белгілі болған қарама–қайшылықтар күресі туралы мифтерді, өлу арқылы тірілу идеясын көрсетеді және жасанған аттар еңсеріп өтуі тиіс күрделі «жолдың» бөлігін сипаттап тұрған болуы ықтимал. Сюжеттің бөліктерінің арасында белгілі бір байланыс бар: бұғы – бетперде – жуан мүйіз ұштары – Әлем ағашы және жәбірлеу көрінісі – қиял–ғажайып жыртқыш – жиынтық тіршілік иелерінің тізбектері.

10–обадан табылған ер–тоқымда күрделі аралас бейнелер бар: андрокефал, аңға тән сипаттары бар қыран тектес грифондар, қораз белгілері бар қиял–ғажайып тіршілік иелері. Ер–тоқым қаптарының зерінде қанатты қиял–ғажайып жануар бейнесі пайдаланылған. Бейнеленген кейіпкерлер ер–тоқым қаптарының сұлбасын көмкере тізбектелген, сонымен қатар салт аттының айналасындағы кеңістікті тұйықтап тұрғандай.

Жиынтық тіршілік иелерінің бейнелерінің арасында 10–обадағы ер–тоқымдардың бірінің киіз қабына салынған адам–аң–құс белгілері бар көп бейнелі тіршілік иелері ерекше орын алады. Ер–тоқымның әр жағына төрт–төрттен жасалған қанатты сегіз тіршілік иесі аттың басына қараған бағытта бірінен соң бірі тізбектеліп бара жатыр. Денесі мысық тектес жыртқыштікіндей және төрт аяғы бар, алға қарай қойылған табандары тырнақты тіршілік иесі – композициядағы негізгі бейне. Қанаттары жоғары бағытталған, ұштары алға қарай бүгілген. Құйрығы өзгеше келтірілген, артқа қарай бүгілген қысқа алау тәрізді өскіндер түрінде берілген. Таутекенің өскіндері иілген мүйіздері бар сақалды адам тәрізді бейненің қырынан қарағандағы басы салынған, құлағы аңдікі тәрізді. Қысық көзін, шығыңқы мұрнын және мұқият қараған кезде аузының жиегін көруге болады. Тіршілік иесінің екіжақты табиғаты денесінің артқы жарты бөлігін қызыл түске, ал алдыңғы жартысын көгілдір түске бояу арқылы көрсетілген. Одан бөлек, денесіне қабыландікіндей дақтар түсірілген.

З. Самашевтің пікірінше, бұл жерде таутекенің мүйіздері мен құлақтары бар адамның басын бетперденің суреті ретінде түсіндіруге болады: адамның денесі аң денесі бона седле, отражает известные в среде древних кочевников мифы о борьбе противоположностей, идею воскрешения через умирание и, возможно, иллюстрирует фрагмент сложного «пути», который должны были преодолеть ряженые кони. Определенная связь между компонентами сюжета присутствует: олень – маска – мощная крона рогов – Мировое древо и сцена терзания – фантастический хищник – вереницы синкретических существ.

Седла из кургана 10 содержат сложные миксобразы: андрокефалы, орлиные грифоны со звериными чертами, фантастические существа с признаками петушков. В декоре седельных покрытий использован образ крылатого фантастического животного. Изображенные персонажи организованы в вереницы, окаймляющие контур седельных покрытий, одновременно как бы замыкая пространство вокруг всадника.

Среди изображений синкретических существ особое место принадлежит полиморфным существам с антропо–зоо–орнитоморфными признаками, запечатленным на войлочной покрышке одного из седел в кургане 10. Восемь крылатых существ, по четыре на каждой стороне седла, вереницей идут друг за другом по направлению к голове коня. Существо, с туловищем кошачьего хищника и с четырьмя ногами, с когтистыми лапами, направленными вперед, является основным образом композиции. Крылья направлены вверх, окончание загнуто вперед. Хвост трактован своеобразно, в виде коротких загнутых назад пламевидных отростков. Профильная голова бородатого антропоморфа, увенчанная рогами горного козла с изогнутыми отростками, звериное ухо. Узкий глаз, выступающий нос и при внимательном осмотре можно увидеть линию рта. Двойственная природа существа подчеркнута тем, что задняя половина тела окрашена в красный цвет, а передняя – в голубой. Кроме того, на тело нанесены пятна как бы леопарда.

Здесь также по версии З. Самашева человеческая голова с рогами и ушами горного козла может быть трактована как изображение маски: не человек имеет звериное тело, а, возможно, зверь имеет человеческую маску. Довольно близкий в иконографическом и семантическом отношениях образ существа из могильника Иссык в Жетысу. Здесь в одном из курганов найдены две серебряные бляхи–застежки, оформленные в виде профильной фигуры антропозооморфного существа: крылатый кошачий и хвостатый хищник имеет голову бородатого усатого человека в греко–бактрийском полководческом шлеме с бычьими рогами на макушке.

лып тұрған жоқ, аң адамның бетпердесін киіп тұрған болуы ықтимал. Жетісудағы Есік қорымынан табылған тіршілік иесінің бейнесі иконографиялық және мағыналық тұрғыдан барынша жақын. Мұнда обалардың бірінен адам–аң бейнесіндегі тіршілік иесінің қырынан қарағандағы мүсіні түрінде безендірілген екі күміс қапсырма–түймелік табылды: қанатты мысық тектес және құйрықты жыртқыштың басы – төбесінде өгіз мүйіздері бар грек–бактрия қолбасшысының дулығасын киген сақалды–мұртты адам.

Таутеке мүйізді бетпердедегі қанатты тұлпардың мүсіні түріндегі 11–обадан табылған ер–тоқым қабының зері қызығушылық туғызады. Бұл – қоңыр және жасыл түсті ширатылған қос қабат жүн жіптен тоқу техникасымен жасалған композицияның бөлігі. Мойнында түзу жалы көрсетілген, оған қап кигізілген болуы ықтимал, қанаттары мұқият жасалған.

11–обадан киізден жасалған балық түріндегі ер–тоқым салпыншағы табылды. Егер атқа өлген адамның жанын о дүниеге жеткізетін қиял–ғажайып тіршілік иесінің бейнесі берілсе, балық жолдағы судың дүлей күшінен туындайтын кедергілерді еңсеруге көмектесетін болуы ықтимал. Оған қоса өзен, әсіресе таулардағы өзен мифологиялық санада ғаламның бөліктері арасындағы байланыстырушы жол болған.

Жәбірлеу сюжеттері бар зер салынған, таутеке немесе бұғы бейнесінде жасанған жылқы орта әлемді бейнелейді, жаңа кейіптегі жиынтық тіршілік иесі түрінде иесіне жақсы өмірге жетудегі қиын жолда көптеген кедергілерді еңсеруге көмектеседі. Екінші жағынан, сақ дәуіріндегі «алтын адамдар» археологиялық жәдігерлерінің табылуына қарағанда, алтын мәңгілік өмірдің, құдіреттің нышаны болғанға ұқсайды. Қызыл түс, алтын – ең көп тараған және ерте көшпенділердің ұнататын түсі, патшалардың, жоғарғы әскери топтың нышаны ретінде көп кездеседі. Ежелгі адамдардың түсінігінде алтын зерді пайдалану жерленген адамдардың мәңгілік өмірге қосылуына көмектескен. Алтынның, Күннің ұқсастық негізінде байланыстырылғаны байқалады. Қызыл түс көшпенділердің әлеуметтік жағдайының артықшылығының көрсеткіші болған. Әсіресе бай қабірлердегі жерлеу дүние–мүлкін талдау негізінде ғалымдар жерлеу дүние–мүлкі қайтыс болған адамды жабдықтау үшін арнайы дайындалған болуы мүмкін және көзі тірісінде пайдаланылмаған деген болжам жасады. Сонымен, тарамыс жіппен әр жерден сырып тігілген, бұғының немесе жылқының аяғының терісінен жасалған қорамсақтың қалдықтарына қарап, С. Черников адамды жерлеу үшін қорамсақ арнайы тігілген деп жорамалдады.

Вызывает интерес декор седельной покрышки из кургана № 11 в виде фигуры крылатого коня в маске с козлиными рогами. Это фрагмент композиции, выполненный техникой вязания из шерстяных двойных крученых нитей коричневого и зеленого цветов. На шее показана ровная грива, на которую, возможно, надет нагривник, тщательно проработаны крылья.

В кургане 11 найдена седельная подвеска в виде рыбы из войлока. Если коню придавали образ фантастического существа, предназначенного доставить душу умершего в иной мир, то рыба, возможно, могла помочь преодолеть преграды на пути, создаваемые водной стихией. Тем более, что река, особенно в горах, в мифологическом сознании являлась связующей дорогой между сферами мироздания.

Лошадь с декором, в котором присутствуют сюжеты терзания, в уборе–образе горного козла или оленя олицетворяет средний мир, в новом облике синкретического существа помогает хозяину преодолеть многочисленные препятствия на трудном пути достижения лучшего мира. С другой стороны, золото, судя по археологическим находкам «золотых людей» сакской эпохи, символизировало бессмертие, могущество. Красный цвет, золото – наиболее распространенные и любимые цвета у ранних кочевников, преобладали в символике царей, высшего воинского сословия. Использование золотого декора, в представлениях древних, способствовало приобщению погребенных к сфере вечной жизни. Прослеживается ассоциативная связь золота, Солнца. Красный цвет являлся показателем привилегированного социального положения кочевников. На основе анализа погребального инвентаря, особенно богатых захоронений, ученые высказали предположение, что погребальный инвентарь мог изготавливаться специально для снаряжения умершего и не использовался при жизни. Так, остатки колчана из шкуры ноги оленя или лошади прошитого редкими стежками сухожильных ниток позволили предположить С. Черникову, что колчан был сшит специально для погребения.

Жетісу сақтарының өнері

Жетісудағы ежелгі көшпенділер өнерін Жалаулы, Есік, Қарғалы сияқты белгілі кешендерден және басқа да аса елеулі емес әрі белгілі емес кешендерден көруге болады. Кешендер сақ мәдениетінің түрлі кезеңдеріне жатады.

Жалаулы көмбесін 1988 ж. Алматы облысындағы осы аттас ауылдың оқушылары тапқан. Оның құрамында бірнеше жүздеген алтын бұйым бар, жалпы салмағы бір жарым келіден артық (Тасмагамбетов И., 2003; Самашев З., Григорьев Ф., Джумабекова Г., 2005; Самашев З. және т.б., 2007; Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, 2011, 50–74–бб.). Олардың тоналған обанікі болуы ықтимал. Бірақ оның құндылығы, әрине, тап мұндай алтында емес. Онда ерте сақ кезеңіндегі көркем бұйымдар бар. Заттардың атқаратын қызметіне қатысты ортақ пікір жоқ. Жалаулы көмбесіндегі әшекейлердің ішіндегі ең ірісі – кеудеге тағатын әшекей – айшық пішіндес мойын әшекейі (пектораль). Ол көлемді алтын тіліктен дайындалған, оның бетінде төрт қатар аяқтарын қарнына қарай басқан бірнеше ондаған шағын арқар мүсіндері дәнекерленген. Арқарлардың жамбасы мен жауырындарында ойып безендіру үшін тұмсық тәрізді саңылаулар – бекіткіштер жасалған. Арқарлардың бастары мойын әшекейінің ортасына қарай бұрылған. Арқарлардың бейнелерінің арасындағы бүкіл кеңістік түйір әшекейлермен толтырылған. Сондай–ақ бұл бұйым рәсімдік ат жабдықтарының құрамындағы жалға арналған қап болуы мүмкін деген жорамал да бар (Алтынбеков К., 2014).

Көмбеде әшекейлі белдік бөлшектерінің (не болмаса шерулік ат жабдықтарының) сегіз ауыр көлемді алтын қапсырмалары да болды, олар тұмсық пішінді, бау өткізетін төрт тар саңылауы бар. Қапсырмалардың бетіне де арқарлардың мүсіндері мен түйір әшекей дәнекерленген, бұл кешеннің тұтастығын көрсетеді. Қапсырмалар қайыс бауларға қос–қостан бекітілген болуы ықтимал (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, 2011, 50–74–бб.). Қапсырмалардың арасындағы аралықтарда шырша түріндегі өрнегі бар алтын тікбұрышты құрсаулар өткізілген. Ұшып бара жатқан тұлпар қалпындағы ұзын салалы мүйіздері бар алтын бұғылардың мүсіндері де белдіктің бөлшектері болған. Мүйіздердің өскіндері «S» әрпі түрінде бейнеленген. Аяқтары бауларды өткізуге арналған ілгекті құрайтындай орналасқан. Бұғылардың жауырындары мен жамбастары да тастармен әшекейленген, бұған тұмсық тәрізді саңылаулар айғақ. Бұл заттар әшекейлі белдіктің элементтері болған деген болжам бар, дәл осы тәсілмен зерленген екі бау ұшы-

Искусство саков Жетысу

Искусство древних кочевников Жетысу представлено такими известными комплексами, как Жалаулы, Иссык, Каргалы и другими менее значительными и известными. Комплексы относятся к различным этапам культуры саков.

Жалаулинский клад был найден в 1988 г. школьниками одноименного села в Алматинской области. В его составе несколько сот золотых изделий общим весом более полутора килограммов (Тасмагамбетов И., 2003; Самашев З., Григорьев Ф., Джумабекова Г., 2005; Самашев З. и др., 2007; Центральный государственный музей РК, 2011, с. 50–74). Вероятно, они происходят из разграбленного кургана. Но, конечно, ценность его не в золоте как таковом. Он представлен художественными изделиями раннесакского времени. Относительно функциональной принадлежности предметов единого мнения нет. Наиболее крупное из украшений Жалаулинского клада – нагрудное украшение – пектораль в форме лунницы. Она изготовлена из массивной золотой пластины, на поверхности которой в четыре ряда напаяны несколько десятков миниатюрных скульптурок архаров с поджатыми под брюхо ногами. На бедре и лопатках архаров сделаны клювовидные отверстия – касты – для инкрустаций. Архары повернуты головами к центру пекторали. Все пространство между изображениями архаров заполнено шариками зерни. Есть также предположение, что это изделие могло быть нагривником в составе ритуального убранства коня (Алтынбеков К., 2014).

В клад входили также восемь тяжелых объемных золотых блях – деталей наборного пояса (либо парадного конского убранства) – в форме клюва с четырьмя узкими отверстиями для пропуска ремней (рис. 13). На поверхности блях также напаяны фигурки архаров и зернь, что говорит о единстве комплекса. Возможно, бляхи крепились попарно на сыромятных ремешках (Центральный государственный музей РК, 2011, с. 50–74). В промежутках между бляхами пропускались золотые прямоугольные обоймы с орнаментом в виде елочки. Деталями пояса были и скульптуры золотых оленей с длинными ветвистыми рогами в позе летящего галопа (рис. 14). Отростки рогов изображены в виде буквы «S». Ноги их располагаются таким образом, что образуют петли для пропуска ремешков. Лопатки и бедра оленей также украшались вставками камней, о чем свидетельствуют клювовидные отверстия. Предположение о том, что эти предметы являлись элементами наборного пояса, являются также два фрагмента наконечника ремня, декорированные

13–сур.
Аңның тұмсығы тәрізді құрастырмалы белдіктің бөлшегі, Жалаулы көмбесі

Рис. 13
Деталь наборного пояса в форме клюва, Жалаулинский клад

14–сур.
Белдіктің «ұшып бара жатқан» алтын бұғы мүсінді салпыншағы, Жалаулы көмбесі

Рис. 14
Подвеска к поясу в виде скульптуры «летящего» золотого оленя, Жалаулинский клад

ның бөлігі де – осындай элементтер. Көмбенің құрамында сондай–ақ бұғылардың геральдикалық жұбы түріндегі екі құйылған тігілмелі қапсырма бар, олардың арасында ұшып бара жатқан құс бейнеленген. Олар портупеядағы бұғылар сияқты нақышта жасалған.

Одан бөлек, көмбеге бөкенді жәбірлеп жатқан қабыланның бейнесі бар, тамшы түріндегі бірнеше қалыпталған алтын тілік, конус түріндегі ондаған салпыншақ, жүнге ұқсатып қатар–қатар дәнекерленген алтын конустары бар қалың үшбұрышты тіліктер кіреді. Олар дулығаның жақтаулары болуы ықтимал (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, 2011, 50–74–бб.).

Көмбенің құрамында сондай–ақ өсімдік түріндегі өрнегі бар тікбұрышты күміс қаптама (белдіктікі) (XIX–XX ғғ. қазақ костюмінің бөлшегі) және қола ауыздық болды.

Жалаулыдан табылған заттар Аржан–2 обасы (Тыва) өнеріндегі стильдік топтардың біреуімен өзара қатысты. Атап айтқанда, оларды аңдардың жамбастары мен иықтарындағы пішіні тұмсық тәрізді мүсіндер ерекшелеп тұр. Бір–бірінен соншалықты алыс кешендердің ұқсастығын Аржан–2 обасының 22–қабірінен табылған тегіс қапсырма мен жалпақ алтыннан кесілген қой түріндегі қаптама да көрсетеді. Осыған байланысты Жалаулы көмбесі мен Аржан–2 обасы мерзімі бойынша жақын деп жорамалдауға болады, бұл сондай–ақ салпыншақты сулыққа арналған тіреуіші бар ауыздықтар тобымен расталады (Чугунов К.В., 2015). Жалаулы кешенінің сақ кезеңіндегі билеушілер қабірінің бөлігі

таким же способом. В составе клада есть также две литые нашивные бляхи в виде геральдических пар оленей, между которыми изображена летящая птица. Они выполнены в той же манере, что и олени портупеи.

Кроме того, в клад входят несколько штампованных золотых в виде капли пластин с изображением пантеры, терзающей антилопу; десятки подвесок в виде конусов; толстые треугольные пластины с напаянными рядами золотых конусов, имитирующими шерсть (рис. 15). Возможно, они являлись нащечниками шлема (Центральный государственный музей РК, 2011, с. 50–74).

В составе клада оказалась также прямоугольная серебряная накладка (на пояс) с растительным орнаментом (деталь казахского костюма XIX–XX вв.) и бронзовые удила.

Предметы из Жалаулы соотносятся с одной из стилистических групп искусства кургана Аржан–2 (Тува). В частности, их выделяют фигуры клювовидной формы на бедрах и плечах зверей. О близости столь удаленных друг от друга комплексов говорят также плоская бляха из могилы 22 Аржана–2 и накладка в виде барана, вырезанная из золотого листа. В связи с этим, можно предположить близость по времени клада Жалаулы и Аржана–2, что подтверждается также звеном удил с упором для напускного псалия (Чугунов К.В., 2015). Очевидно, комплекс Жалаулы является частью элитарного погребения времени саков.

Этап развития раннесакского искусства, сопоставимый со временем формирования комплекса Жалаулы и сооруже-

15–сур.
Жүн тәрізді етіліп қатарынан дәнекерленген алтын конусты үшбұрышты тілікшелер, Жалаулы көмбесі

Рис. 15
Треугольные пластины с напаянными рядами золотых конусов, имитирующими шерсть, Жалаулинский клад

екені сөзсіз.

Жалаулы кешенінің қалыптасқан және Аржан–2 обасының салынған уақытымен салыстырылатын ерте сақ өнерінің даму кезеңі Жетісудағы және Тывадағы тайпалық бірлестіктердің екі ірі орталығы болғанын көрсетеді (Чугунов К.В., 2012, 421–б.). Олар тарихи–мәдени тұрғыдан өзара тығыз байланысты, бұл белгілі бір мәдени дүмпумен байланысты болғанға ұқсайды. Бұл, атап айтқанда, өзгеше бейнелеу дәстүрінен және діни–мифологиялық түсініктерге негізделген ерекше таңбалық нышаннан көрініс тапты. Бұл кезеңнің хронологиялық ұзақтығы ж.с.д. VII ғ. екінші жартысы–VI ғ. ортасы шегінде айқындалады.

Сақ дәуіріндегі көркемдігі жоғары бұйымдар табылған тағы бір бүкіл әлемге белгілі кешен Алматы төңірегіндегі Есік обасында. Апатты обаны қазу жұмыстары 1969 жылы жүргізілді.

Сирек кездесетін жағдай – ешкім тимеген қабірдің табылуы Кемел Ақышевтің жетекшілігімен реставратор Владимир Садомсковқа ж.с.д. V–IV ғғ. жауынгер костюмінің бастапқы кейпін жаңадан жасауға мүмкіндік берді. Онжылдықтар өткен соң Есік обасынан табылған жауынгер бейнесі мен кешеннің кейбір элементтері тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік нышанына енді (Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Онгар А., 2011).

Есік обасы – бұл маңызы жөнінен зерттеушілер скифтердің қалалары ретінде түсіндіретін Аржан–1, Аржан–2, Чертомлык, Күлоба, Толстая Могила сияқты ерте темір дәуіріндегі белгілі ескерткіштермен салыстырылатын сақ кезеңіндегі қорымның орасан зор құрылымдарының бірі. Есік обасының диаметрі 60 метрдей болған, биіктігі – 6 метр, беткейлердің тіктігі 45–50° құрады (Акишев К.А., 1978). Зерттеушілер обаны көлемі бойынша «патшалық» обалар санатына жатқызады. Обаның теориялық тұрғыдан есептеп

ния кургана Аржан–2, обозначают функционирование двух мощных центров племенных объединений в Жетысу и Туве (Чугунов К.В., 2012, с. 421). Они тесно связаны между собой в историко–культурном отношении, что, по всей видимости, было связано с определенным культурным взрывом. Он проявился, в частности, в своеобразной изобразительной традиции и особой знаковой символике, обусловленной религиозно–мифологическими представлениями. Хронологическая протяженность данного этапа определяется в пределах второй половины VII – середины VI вв. до н.э.

Другой всемирно известный комплекс высокохудожественных изделий сакской эпохи происходит из кургана Иссык в окрестностях Алматы. Раскопки аварийного кургана были произведены в 1969 г.

Редкая удача – непотревоженное погребение позволило реставратору Владимиру Садомскову под руководством Кималя Акишева воссоздать первоначальный облик костюма воина V–IV вв. до н.э. (рис. 16). Спустя десятилетия образ воина из кургана Иссык и отдельные элементы комплекса вошли в государственную символику независимого Казахстана (Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Онгар А., 2011).

Курган Иссык – это одно из грандиозных сооружений могильника сакского времени, сопоставимое по значимости с такими известными памятниками эпохи раннего железного века, как Аржан–1, Аржан–2, Чертомлык, Куль–Оба, Толстая Могила, которые толкуются исследователями как герросы скифов. Диаметр кургана Иссык достигал 60 м, высота – 6 м, крутизна склонов составляла 45–50° (Акишев К.А., 1978). Курган по размерам относится исследователями к категории «царских». Теоретически вычисленный объем кургана равен 8600 м3. При возведении данного сооружения вручную понадобилось примерно 3000–4000 человеко–дней (Акишев

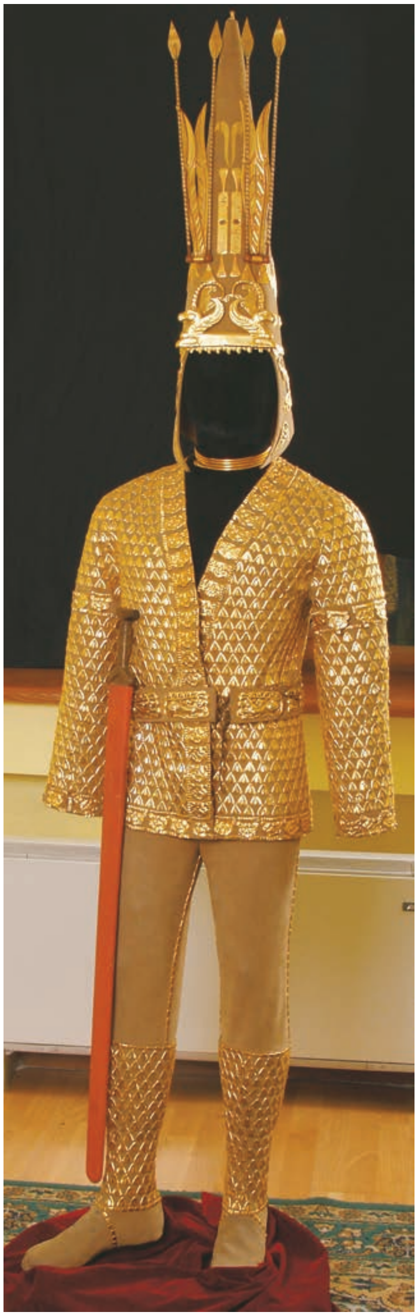

16–сур.
Есік обасы мағлұматтары бойынша қай та жаңғыртылған Алтын адамның киі мі (жаңғыртпа авторы – К.А. Ақышев, рестав ратор – В. Садомсков)

Рис. 16
Реконструкция костюма Золотого человека по материалам кургана Иссык (автор реко нструкции – К.А. Акишев, реставратор – В. Садомсков)

шығарылған көлемі 8600 м3–ге тең. Бұл құрылымды қолдан тұрғызған кезде шамамен 3000–4000 адам–күн қажет болған (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, 92–б.). Зерттеушілердің пікірінше, үйінді дұрыс пішінді конус түріндегі күрделі құрылым болған. Жерүсті құрылымының стратиграфиясын зерттеу үйіндінің көп қатпарлы болғанын көрсетті. Обаның түбін тазартқан кезде орталық және қапталдағы екі қабір анықталды. Орталық қабірден әбден тоналған іздер байқалады. Қапталдағы мүрде жерленген қабір шұңқырынан Тянь–Шань шыршасының өңделген бөренелерінен жасалған бес қатарлы қима–таған анықталды. Жерленген адамның жасы шамамен 18–ден 25–ке дейінгі аралықта деп анықталды. Оның бойы 165 см төмен болған сияқты (Акишев К.А., 1978, с. 15; Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, 92–б.). Археологтар киімді әшекейлейтін заттарды, қару құралдарын, сәндік заттар тапты. Басының тұсынан 150–ден астам зат табылды: түйір әшекейлермен және көгілдір ақық моншақтармен зерленген сырға, сымалқа табылды. Денесінде тұтас қабат болып алтын қапсырмалар мен ұсақ тізбе әшекейлер жатты. Белдігінің айналасында белдік бөлшектерінің көлемді қапсырмалары болды. Қолының сасаусақтарына екі жүзік тағылған. Қару құралдарынан темір семсер мен қынап қалдықтары, қынаптағы темір қанжар, сап қалдықтары мен алтын жебе, сондай–ақ қамшы табылды. Бассүйектің тұсынан үлкен қола айна, оның үстінен бір кесек жоса бояуы табылды, ол бір кездері дорбада болған сияқты. Камераның оңтүстік және батыс бөліктерін белгілі бір тәртіппен орналастырылған ыдыс–аяқ алып жатты: 16 саздан жасалған ыдыс, үш металл (екі күміс және бір қола) тостаған, қайыңнан жасалған екі ағаш табақ, күміс қасық және ағаш

К.А., Акишев А.К., 1982, с. 92). Насыпь, по мнению исследователей, представляла собой сложное сооружение в виде правильного конуса. Изучение стратиграфии наземного сооружения показало, что насыпь была многослойная. При зачистке основания кургана были выявлены два захоронения: центральное и боковое. В центральной могиле зафиксированы следы хищнического ограбления. В могильной яме, где было совершено боковое захоронение, был установлен пятивенцовый сруб из обработанных бревен тянь-шанской ели. Возраст погребенного, примерно, определяется в интервале от 18 до 25 лет. Его рост, видимо, был не ниже 165 см (Акишев К.А., 1978, с. 15; Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 92). Археологами зафиксированы предметы украшения одежды, вооружения, туалета. В районе головы было найдено свыше 150 предметов: серьга, декорированная шариками зерни и бирюзовыми бусинами, гривна. На туловище сплошным слоем лежали золотые бляхи и мелкие пронизки. Вокруг пояса находились массивные бляхи, происходящие от поясной гарнитуры. На пальцах рук было нанизано два перстня. Из предметов вооружения обнаружены остатки железного меча и ножен; железный кинжал в ножнах (рис. 17–19); остатки древка и золотой наконечник стрелы, а также плеть. У черепа – большое бронзовое зеркало, поверх которого фиксировался кусочек охры, некогда, вероятно, находившиеся в сумочке. Южную и западную части камеры занимала посуда, установленная в определенном порядке – 16 глиняных сосудов, три металлических чаши (две серебряных и одна – бронзовая), два деревянных блюда, изготовленных из березы, серебряная ложка и деревянный черпак. Всего в погребальной

17–сур.
Қынындағы алтын тілікшеде бірнеше жануарлар бейнеленген темір қанжар, Есік обасы

Рис. 17
Железный кинжал в ножнах с изображением различных животных на золотой пластине, курган Иссык

18–сур.
Алтын тілікшедегі қабан бейнесі

Рис. 18
Изображение кабана на золотой пластине

19–сур.
Алтын тілікшедегі тау ешкі бейнесі

Рис. 19
Изображение горного козла на золотой пластине

шөміш. Жерлеу камерасынан барлығы 4000–нан астам алтын бұйым, қызғылт ақықтан және пастадан жасалған 26 моншақ табылды. Күміс тостағандағы жазудың мағынасы әлі күнге дейін ашылған жоқ.

Ең алдымен, құлақ деп аталатын, үш көмкермемен зерленген шошақтөбе баскиім көзге түседі (Акишев А.К., 1978). Төменгі көмкерме – өсімдік түріндегі өрнегі бар сақина тәрізді тілік. Одан жоғары кәдімгі аңдардың бейнелері орналастырылған: жолбарыстар, бет пішіні түсірілген арыстанның бастары. Жоғарғы көмкерме жан–жағында ағаштар, құстар, таутекелер бар тау суреттерінен құралған. Оң және сол жақ бүйірлерінде тау үстінде қанатты жолбарыс–грифондардың бейнелері бар. Артында денесі шығып тұрған қанатсыз жолбарыс мүсіні бар. Құлақтың маңдай бөлігінде арқаларынан

камере было найдено свыше 4000 золотых предметов, 26 бусин из сердолика и пасты. Надпись на серебряной чаше до сих пор не расшифрована (рис. 20).

В первую очередь, выделяется кулах – островерхий головной убор, декорированный тремя фризами (Акишев А.К., 1978). Нижний фриз – это кольцевидная пластина с растительным орнаментом. Выше неё размещены изображения реальных зверей: тигры, львиные головы в фас. Верхний фриз составлен изображениями гор с деревьями, птицами, горными козлами по сторонам. Справа и слева по бокам над горами помещены изображения крылатых тигрогрифонов. Сзади – фигура бескрылого тигра с вывернутым телом. В налобной части кулаха помещена золотая скульптурная эмблема в виде протом крылатых и рогатых коней с высту-

20–сур.
Алтын адам жерлеуінен табылған 26 таңба жазулы күміс тостаған

Рис. 20
Серебряная чаша с надписью из 26 знаков из погребения с Золотым чело веком

шығып тұрған төрт алтын «жебесі» бар қанатты және мүйізді аттардың бас мүсіндері түріндегі мүсіндік танымбелгі бар.

Есік көсемі мойнын артқы жағынан қорғап тұратын жақталылық қапталғылары мен тілшесі бар «tigrahaud» түріндегі биік шошақ баскиім, мыңдаған сәндік алтын қапсырмалар тігілген оңнан солға қарай қаусырмалы қысқа қызыл күдері күрте, қызыл тар шалбар мен қапсырмалар тігілген қонышы бар қысқа жұмсақ етік киген. Есіктен табылған алтын костюм жерленген адамның әлеуметтік мәртебесі жоғары болғанын көрсетеді, мұны қызыл («алаулаған») және алтын (күн түстес) бояуы, салт–рәсімдік өрнектер және айрықша белгілер (сымалқа, жүзіктер, белдік, қару, рәсімдік ыдыс–аяқ және т.с.с.) дәлелдейді. Есіктен табылған жәдігер қолданбалы киімнің (катафракт) біртіндеп рәсімдік киімге айналғанын, ал бастапқы қызметтері (денені қарулы шайқаста қорғау) нышандық сипатқа ие болғанын көрсетеді. Есіктен табылған костюм – сақ көсемінің бойында әскери және абыздық қызметтердің біріктірілуінің нышаны (Акишев А.К., 1981).

Ғасырдан ғасырға жеткен ең нышанды бейне – қанатты тұлпар бейнесі. Аспанға табынумен байланысты бұл бейне мифологиялық және фольклорлық мәтіндердегі ат пен құсты салыстырудан туған. Атап айтқанда, «аттың патшаның айрықша белгісі және киелі меншігі болғандығы» аттың рәсімдік, салт–рәсімдік рөл атқарғанын көрсетеді. Жерлеу рәсіміндегі аттың тасымалдаушы ретіндегі атқаратын қызметтерінің бірі арқылы адамға қайтыс болғаннан кейін өткел қамтамасыз етілген (Фиалко Е.Е., 2003, 169–б.). Ат бейнесінің күн құдаймен байланысы болғаны даусыз. Ол әрдайым мәдениеттің ер адамға қатысты салаларының және жауынгерлер тұрмысының ажырамас бөлігі болған. Зерттеушілердің пікірінше, түркі дастандарындағы кейіпкерлердің басты тізбегі – «батыр мен оның тұлпары» скиф заманында–ақ пайда болған.

пающими из их спин четырьмя золотыми «стрелами».

Иссыкский вождь, в итоге, носил высокий остроконечный кулах «типа tigrahauda» с нащечными лопастями и языком, защищающим шею сзади; короткую красную замшевую куртку, запахнутую справа налево, на которую были нашиты тысячи декоративных золотых бляшек; красные узкие штаны и короткие мягкие сапоги с обшитыми бляшками голенищами. Иссыкский золотой костюм свидетельствует о высоком социальном статусе погребенного, что подчеркивалось красной («огненной») и золотой (солнечной) окраской, сакральными орнаментами и атрибутами (гривна, перстни, пояс, оружие, ритуальная посуда и т. д.). Находка из Иссыка свидетельствует о том, что утилитарная одежда (катафракта) превращалась постепенно в ритуальную, а первоначальные функции (защита тела при вооруженной борьбе) приобретали символическую окраску. Иссыкский костюм символизирует соединение военной и жреческой функций в лице сакского вождя (Акишев А.К., 1981).

Наиболее символический образ, прошедший сквозь века, – образ крылатого коня. Связанный с культом неба, он порожден сопоставлением коня и птицы в мифологических и фольклорных текстах. Ритуальная, сакральная роль коня проявлялась, в частности, в том, что «конь являлся атрибутом и священной собственностью царя». Одной из функций коня в погребальном ритуале – как перевозчика – обеспечивали переправу умершего после его смерти (Фиалко Е.Е., 2003, с. 169). Неоспорима связь образа коня с солярным богом. Он всегда оставался неотъемлемой частью мужской сферы культуры и воинского быта. По мнению исследователей, главный тандем персонажей тюркских эпосов – «батыр и его конь» – появился еще в скифское время.

Бляхи–накладки в виде лежащего оленя (лося) (Акишев К.А., 1978, кат. 19, с. 100), у которого рога и крылья закан-

Мүйіздері мен қанаттары қыран тектес грифондардың бастарымен аяқталған, жерде жатқан бұғы (бұлан) түріндегі қапсырма–қаптамалар (Акишев К.А., 1978, кат. 19, 100–б.) Солтүстік Қытай, Пазырық мәдениеті, Тыва ескерткіштеріндегі жыртқыштар мен тұяқты жануарлардың сипаттары үйлестірілген тұмсық басты және басқа да қиял–ғажайып кейіпкерлердің бейнелерімен үндеседі. Оларда өмір мәңгілік айналып отыратын туудан және өлуден тұрады деген идеяның сюжеті берілген деп саналады. Есік обасынан табылған бұлан (бұғы) бейнелерінің стилі Пазырық обаларынан табылған осы жануар бейнесінің салынуына ұқсас (Руденко С.Ю., 1960, 136, и, к–сур.): Есік обасынан табылған қапсырма–қаптамадағы бұлан (бұғы) бейнесі (Акишев К.А., 1978, 19–кесте, 100–101–бб.) маңызды бейнелеу элементтерін беру және ерекшелеп көрсету тәсілдері бойынша Филлиповкадан табылған ағаш ыдыстың ернеуінің құрсауындағы бұғымен үндеседі (Мемлекеттік Эрмитаж, кат. 44, 32, 31 және т.б.). Ерте темір дәуіріндегі тағы бір таңбалық бейне – қасқыр, Есіктен табылған тізбе әшекей соның бейнесімен безендірілген. Көптеген зерттеушілер қасқыр бейнесінің ер адамдардың әскери одақтарымен байланысты екеніне толық келіседі. Есік жауынгерінің тағы бір айтарлықтай маңызды айрықша белгісі – ұштарында мысық тектес жыртқыштардың бастары бар алтын сымалқа. Білезіктер сияқты сымалқалар да көптеген мәдени дәстүрлерде биліктің белгісі, мәртебе нышаны болған. Мысық тектес жыртқыш бейнесі Есік жауынгер–көсемінің күртесін зерлеуде көп пайдаланылған. Бұл костюм иесінің рәсімдік қорғаушы қызметін көрсетіп тұр.

Жаңа археологиялық скиф–сақ әлемі ескерткіштерінің ашылуы бұрын айқындалған мәдени байланыстар торабын толықтыра түседі. Сонымен, бүгінде Филлиповка обаларының (Оңтүстік Орал мен Төменгі Еділ бойы, Орынбор облысы) мерзімін анықтау үшін Есік обасының материалдары бағдарға алынып отыр: олардан ұқсас семсерлер анықталды. Типологиядан бөлек, қару құралдарының зерінде де қатар ұқсастықтар бар.

Қарғалы «көмбесі» немесе ақсүйек үйсін қабірі 1939 жылы Алматы қ. батыс жағынан, Қарғалы өзенінде жартастың жарылған жерінен кездейсоқ жағдайда табылған, онда 300–ден аса алтын әшекей қоса жерленген (Бернштам, 1940).

Олардың арасында диадема, қос өркешті түйенің мүсіндік бейнелері бар екі жүзік, қанатты таутекелер түріндегі 10 қапсырма, адамға шабуылдаған қабан бейнесі бар сырға, жапырақ тәрізді тіліктер, гүл қауызы түріндегі дөңгелек қапсырмалар, төрт, жеті, сегіз күлте жапырағы бар гүлдер

чиваются головками орлиных грифонов, перекликаются с известными изображениями клювоголовых и других фантастических персонажей, сочетающих черты хищников и копытных животных: в памятниках Северного Китая, пазырыкской культуры, Тувы. Считается, что в них передан сюжет идеи: жизнь – это вечный цикл рождений и смертей. Стилистика изображений лося (оленя) из кургана Иссык схожа с передачей образа этого животного из курганов Пазырыка (Руденко С.Ю., 1960, рис. 136, и, к): Изображение лося (оленя) на бляхе–накладке из кургана Иссык (Акишев К.А., 1978, табл. 19, с. 100–101) в передаче и акцентировании существенных изобразительных элементов перекликается с оленем на оковке закраины деревянного сосуда из Филлиповки (Государственный Эрмитаж, кат. 44, 32, 31 и др.). Еще один знаковый образ эпохи раннего железа – волк, изображением которого декорирована пронизь из Иссыка. Многими исследователями однозначно оговаривается связь образа волка с мужскими военными союзами. Еще один немаловажный атрибут иссыкского воина – золотая гривна с головами кошачьих хищников на концах. Гривны, как и браслеты, во многих культурных традициях служили знаком власти, статусным символом. Образ кошачьего хищника активно использован для декорирования куртки иссыкского воина–вождя. Это подчеркивало ритуальную защитную функцию обладателя костюма.

Новые археологические открытия памятников скифо–сакского мира дополняют наметившиеся ранее векторы культурных связей. Так, материалы Иссыка сегодня служат ориентиром для датировки курганов Филлиповки (Южный Урал и Нижнее Поволжье, Оренбургская обл.): в них выявлены сходные мечи. Помимо типологии, параллели прослеживаются в декоре предметов вооружения.

Каргалинский «клад» или скорее погребение знатного усуня, был найден при случайных обстоятельствах в 1939 г. западнее г. Алматы, на реке Каргалинке в расщелине скалы, сопровождался свыше 300 золотых украшений (Бернштам, 1940).

Среди них – диадема (рис. 21), два перстня со скульптурными изображениями двугорбого верблюда (рис. 22), 10 бляшек в виде горных крылатых козлов таутеке, серьга с изображением кабана, напавшего на человека, листовидные пластинки, бляшки круглые, в виде бутонов цветов, цветы с четырьмя, семью, восемью лепестками и др.

Украшения «клада» Каргалы выполнены в инкрустационном стиле, пришедшем в III–II веках до н.э. на смену звериному стилю.

21–сур.
Қарғалы жерлеуінен табылған диадема

Рис. 21
Диадема из погребения Каргалы

22–сур.
Түйе бейнеленген жүзік, Қарғалы жерлеуі

Рис. 22
Перстень, украшенный фигуркой верблюда, погребение Каргалы

және т.б. бар.

Қарғалы «көмбесіндегі» әшекейлер ж.с.д. III–II ғасырларда аң стилінің орнына келген бедерлеу стилінде жасалған.

Археология ғылымында «Қарғалы диадемасы» деген атау алған бұйым ерекше қызығушылық туғызады. Ол – өсімдік түріндегі өрнегі бар тікбұрышты, жұқа селдір тілік, оған аңдардың, құстардың, қиял–ғажайып төрт адам тәріздес кейіпкердің бейнесі бар көп мүсінді композиция қосылған.

Қарғалы «көмбесін» ең бірінші зерттеген А. Бернштам Қарғалыда ашылған қабір үйсін абыз әйелінің қабірі деп санады. Ә. Ақышев айтқан пікір бойынша, диадема құрылымы даолық наным–сенімді көрсетеді.

Қарғалы диадемасын зерттеушілердің бірі Елена Кузьмина үйсіндерді иран тілдес деп танып, иран, нақты айтқанда, бактрия мифологиясына жүгінеді.

Қарғалы кешенінің мерзімі ж.с.д. II ғ.–ж.с. I ғ. деп анықталды (Культура саков и усуней..., 2011, 175–196–бб.).

Ұлжан қорымы Алматы қаласынан солтүстік–батыс аумағында орналасқан. Обалардың біреуі – 4–оба төрт қабаттан тұратын жер бетіндегі күрделі сәулеттік құрылыс

Особый интерес представляет изделие, получившее в археологической науке название «Каргалинская диадема». Она представляет собой прямоугольную, ажурную полосу, с растительным орнаментом, в которую вплетена многофигурная композиция с изображением зверей, птиц, фантастических четырех антропоморфных персонажей (рис. 21).

Первый исследователь «клада» Каргалы А. Бернштам считал, что в Каргалы было открыто погребение усуньской жрицы. По второй версии, высказанной А. Акишевым, композиция диадемы отражает даосские верования.

Другой исследователь каргалинской диадемы – Елена Кузьмина, признавая усуней ираноязычными, обращается к иранской, конкретно, к бактрийской мифологии.

Комплекс Каргалы датируется II в. до н.э. – I в. н.э. (Культура саков и усуней..., 2011, с. 175–196).

Могильник Улжан находится на северо–западной окраине г. Алматы. Один из курганов – 4, представляет собой сложное архитектурное сооружение наземной части, состоящей из четырех слоев. Из предметов в нем обнаружено

болып келеді. Ондағы заттардан бет пішіні көрсетілген бұғының басы; бет пішіні көрсетілген мүйізді шөпқоректілердің басы; құс түріндегі 16 қалыпталған алтын қапсырма; төбелері арқылы біріккен екі үшбұрышы бар шаршы тәріздес қапсырмалар табылды (Амиров Е.Ш., 2008, 5–сур.). Бұл заттардың кейінгі сақ кезеңіне жататыны анық.

Жетісу – ежелгі заманда скиф–сақ кезеңіндегі ерте мемлекеттік құрылымның саяси, әкімшілік және діни орталықтарының бірі болған аймақ. Ұлы Еуразия даласы аймағындағы қатар үлгідегі ескерткіштер осы аймақтың Даланың басқа да орталықтарымен өзара байланысты болғанын және оның Еуразияның мәдени кеңістігіне табиғи түрде қосылғанын көрсетеді. Негізі ортақ идеология мен мифологилық түсініктерден бөлек, осы бірлікті көрсететін ұқсас бейнелеу ескерткіштері анықталды. Еуразияның таулы–жазықты және далалы аймағында ж.с.д. I мыңжылдықтағы билеушілер қабірлері бар тоналмаған бірнеше кешен белгілі. Бұл ежелгі қоғам өкілдерінің киімінде алтынның көптігімен қоса, костюм элементтерінің көрінісінде және аң тәрізді бейнелерді таңдауда (бестиарий) терең нышан бар. Алтын «жойылмайтын» материал ретінде бірқатар қасиеттерінің арқасында «өлмеу, мәңгілік өмір, құдіреттілік идеяларын іске асыру» нышаны болған. Ә. Ақышевтің пікірінше, «қызыл», «сары» және «алтын» ұғымдары – тек ерте темір дәуіріндегі тұрғындардың талғамындағы түстерге кіретін реңктер ғана емес, сонымен қатар патшалардың, ақсүйек және абыз, жоғарғы жауынгерлер тобының нышаны ретінде көп кездеседі. Олар күнге табынушылық терминологиясына кіреді (Акишев А.К., 1984, 132–сур.). Бірқатар ежелгі өнер ескерткіштерінің, ж.с.д. I мыңжылдықтағы Еуразия даласындағы дегдарлар қабірлеріндегі костюмдер мен жерлеу ғұрпының сипаттарындағы ғажап ұқсастық қабірлердің дегдарлық сипатының мифтік–рәсімдік кешеннің негізгі белгілерін барынша анық көрсетуімен байланысты болса керек, ол жерлеу–еске алу ғұрпынан айқын көрініс табады. Ұқсас сипаттар қыр адамдарының «Қазақстаннан Алтайға, ары қарай Обътың бойымен және Алтай тауларының беткейімен солтүстікке қарай» жылжығанын білдіреді (Шульга П.И., 2003, 120–сур.). Кемел және Әлішер Ақышевтар табиғи–климаттық және ландшафтық, мәдени–шаруашылық сияқты бірқатар факторларды, жерлеу құрылымдарының түрлерін, тұрғындардың антропологиялық типін және олардың түбегейлі ұқсастығын талдау негізінде «тау алқабындағы» сақ мәдениеттері жақын деген қорытындыға келді, оған Жетісу, Шығыс Қазақстан, Алтай, Тыва, Минусин ойпатының біраз бөлігі, Солтүстік Қырғызстан, Ыстық көл маңы кіреді. «Тау

16 штампованных золотых бляшек в виде головы оленя в фас; головы травоядных с рогами в фас; птицы; квадратные бляшки с двумя треугольниками, соединенными вершинами (Амиров Е.Ш., 2008, рис. 5). Очевидно, эти предметы относятся к позднесакскому периоду.

Жетысу – регион, в древности являвшийся одним из политических, административных и религиозных центров раннегосударственного образования скифо–сакского времени. Синхронные памятники Великого пояса степей Евразии показывают взаимосвязи региона с другими центрами Степи и его органичное вхождение в евразийское культурное пространство. Помимо общей в основе идеологии и мифологических представлений, выявлены сходные изобразительные памятники, демонстрирующие это единство. В горно–долинной и степной зоне Евразии известно несколько неограбленных комплексов с элитными погребениями I тыс. до н.э. Помимо обилия золота в облачении этих представителей древнего общества, отмечается глубокий символизм в топографии элементов костюма и подборе зооморфных образов (бестиарий). Золото в силу ряда свойств, как «неуничтожимый» материал, символизировало «воплощение идей бессмертия, вечности, всемогущества». По мнению А. Акишева, понятия «красный», «желтый» и «золотой» – тона, которые входят в цветовые предпочтения не только населения раннего железного века, но и превалировали в символике царей, знатного и жреческого, высшего воинского сословии. Они входят в терминологию солнечных культов (Акишев А.К., 1984, с. 132). Удивительное сходство ряда памятников древнего искусства, костюмов и черт погребальной обрядности из элитных погребений степного пояса Евразии I тыс. до н. э., видимо, объясняется тем, что элитарный характер погребений наиболее ярко отражает основные черты мифо–ритуального комплекса, который в погребально–поминальной обрядности находит явное выражение. Сходные черты предполагают продвижение степняков из «Казахстана на Алтай и далее на север вдоль Оби и фаса Алтайских гор» (Шульга П.И., 2003, с. 120). Кималь и Алишер Акишевы на основе анализа ряда факторов: природно–климатического и ландшафтного, культурно–хозяйственного, типов погребальных сооружений, антропологического типа населения и их принципиальном сходстве пришли к выводу о близости сакских культур «полосы гор», включающей Жетысу, Восточный Казахстан, Алтай, Тыву, частично Минусинскую котловину, Северный Кыргызстан, Приисcыккулье. «Полоса гор» выделяется как особая географическая, экологическая и этнокультурная

алқабы» Орталық Азиямен және Арал өңірімен тығыз байланыс орнатқан ерекше географиялық, экологиялық және этникалық–мәдени аймақ ретінде ерекшеленеді (Акишев К.А., Акишев А.К., 1997, 36–б.).

область, с тесными контактами с Центральной Азией и Приаральем (Акишев К.А., Акишев А.К., 1997, с. 36).

Әдебиеттер

Акишев А.К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // *Прошлое Казахстана по археологическим источникам.* – Алма–Ата: Наука, 1976. – С. 183–195.

Акишев А.К. Костюм «Золотого человека» и проблема катафрактария // *Военное дело древних племён Сибири и Центральной Азии.* – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 123–131.

Акишев А.К. *Искусство и мифология саков.* – Алма–Ата: Наука, 1984. – 176 с.

Акишев К.А. *Курган Иссык. Искусство саков Казахстана.* – Москва: Искусство, 1978. – 132 с.

Акишев К.А. Акишев А.К. Искусство саков Семиречья // *Наука и человечество: международный ежегодник.* – Москва: Знание, 1982. – С. 89–98.

Акишев К.А., Акишев А.К. Саки Жетысу: социум и культура // *Новости археологии.* – Туркестан: международный Казахско–Турецкий университет, 1997. – С. 30–37.

Алтынбеков К., Досаева Д.К. Опыт реконструкции «археологического» костюма // *Поволжская археология.* – 2017. – № 1 (19). – С. 157–171.

Арсланова Ф.Х. Интересная находка из Прииртышья // *Вестник Академии наук Казахской ССР.* – 1963. – № 10. – С. 100–101.

Артамонов М.И. *Сокровища саков. Аму–Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото.* – М.: Искусство, 1973. – 280 с. (Серия: Памятники древнего искусства)

Байтанаев Б.А., Китов Е.П. Антропологические особенности женского погребения из могильника Уржар // *Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней).* – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2016. – С. 722–729.

Баркова Л.Л. Золотые пластины с изображением свернувшейся пантеры из Майэмира // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа.* – Ленинград: «Искусство», 1983. – Вып. 24. – С. 20–31.

Бейсенов А.З. Талды–2 и памятники раннесакского времени степной Евразии // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20–летию независимости Республики Казахстан.* – Караганды, 2011а. – С. 14–20.

Бейсенов А.З. *Сарыарка – колыбель степной цивилизации.* – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2011б. – 31 с.

Бейсенов А.З. Кинжал с зооморфным декором сакского времени из Центрального Казахстана // *Вестник Томского государственного университета.* – 2014. – №5 (31). – С. 103–107.

Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. Искусство древних кочевников Центрального Казахстана: образы, сюжеты, композиции // *Вестник Южно–Уральского государственного университета.* Серия: Социально–гуманитарные науки. – 2013. – Т. 13. – № 2. – С. 12–17.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Дуйсенбай Д.Б. Находка костяного футляра в кургане тасмолинской культуры (Центральный Казахстан) // *Tyragetia*, 2016, s. n., vol. X (XXV), n. r. 1. P. 225–236.

Бернштам А.Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалинке // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.* – 1940. – Вып. V. – С 23–31.

Боковенко Н.А. Наскальное искусство скифской эпохи // *Международная конференция по первобытному искусству.* – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1998. – С. 86–87.

Боковенко Н.А. Образ оленя в искусстве ранних кочевников Центральной Азии: тенденции развития и интерпретации // *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани.* – Казань: «Отечество», 2014. – Т. IV. – С. 5–7.

Вишневская О.А. *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII – V вв. до н. э. (по материалам Уйгарака). Труды Хорезмской археолого–этнографической экспедиции.* – Москва: Наука, 1973. – 160 с.

Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья // *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии.* – 1971. – № 177. – С. 197–208.

Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – 1947. – Вып. XVIII. – С. 9–17.

Грязнов М.П. Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – 1956. – Вып. 61. – С. 8–16.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. *Художественные бронзы Жетысу.* – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2013. – 120 с.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Онгар А. Есік. Иссык. Esik. Книга–альбом. – Алматы: Издательский дом «Таймас, 2011. – 200 с.

Ермолаева А.С. *Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо).* – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2012. – 236 с.

Государственный Эрмитаж, Золотые олени Евразии. *Каталог выставки.* – Санкт–Петербург, 2001. – 248 с.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен).* – Москва: РОССПЭН, 1997. – 187 с.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана.* – Алма–Ата: Наука, 1966. – С. 303–433.

Кисель В.А. Несколько замечаний об образе кошачьего хищника в раннем скифском искусстве // *Элитные курганы степей Евразии в скифо–сарматскую эпоху.* – Санкт–Петербург: Фонд фундаментальных исследований РАН, 1994. – С. 111–119.

Королькова Е.Ф. Знаковая система, приемы композиции и некоторые устойчивые мотивы в искусстве звериного стиля (зооморфные свастики и вихревые розетки) // *Нижневолжский археологический сборник.* – Волгоград, 2009. – Вып. 10. – С. 64–72.

Центрального государственного музея Республики Казахстан, Культура саков и усуней Казахстана в археологических коллекциях. *Научный каталог.* – Алматы: «Онер», 2011. – 320 с.

Оралбай Е. «Долина царей» Тарбагатая // *Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть*–Каменогорск: Восточно–Казахстанский государственный университет, 2016. – С. 199–207. (на казахском языке)

Полидович Ю.Б. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // *Структурно–семиотические исследования в археологии.* – Донецк: Донецкий Национальный университет, 2006. – Т. 3. – С. 355–398.

Полидович Ю.Б. Конь и конская узда в системе погребальной обрядности народов юна Восточной Европы предскифского и скифского времени // *Текст. Контекст. Подтекст. Сборник статей в честь М.Н. Погребовой.* – Москва: Институт востоковедения РАН, 2013. – С. 157–227.

Полидович Ю.Б. Основные группы изображений оленей раннескифского времени (из восточных регионов Евразии) // *Архаическое и традиционное искусство: проблемы научной и художественной интерпретации*. – Новосибирск: Изд–во ИАЭ СО РАН, 2014. – С. 73–76.

Полидович Ю.Б. Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева*. – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 215–230.

Пшеничнюк А.Х. Филипповские курганы в центре скифского мира: открытие и исследования // *Золотые олени Евразии. Каталог выставки*. – Санкт–Петербург, 2001. – С. 26–37.

Самашев З. *Петроглифы Казахстана*. – Алматы: Онер, 2006. – 200 с.

Самашев З. *Берел*. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2011. – 236 с.

Самашев З., Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сунгатай С. *Berel–Берел. Альбом*. – Алматы: Общественный фонд поддержки историко–археологических памятников и культурного наследия «Берел», 2000. – 50 с.

Самашев З., Григорьев Ф., Джумабекова Г. *Древности Алматы*. – Алматы: издательская группа ТОО «Археология», 2005. – 184 с.

Самашев З., Джумабекова Г., Базарбаева Г., Онгар А. *Древнее золото Казахстана*. – Алматы: «Онер», 2007. – 160 с.

Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г. *Древние сокровища Казахского Алтая*. – Алматы: Издательство «Онер», 2008. – 200 с.

Самашев З., Толеубаев А., Джумабекова Г. *Сокровища степных вождей*. – Алматы: Общественный фонд поддержки историко–археологических памятников и культурного наследия «Берел», 2004. – 176 с.

Сеитов А.М. Степи Торгая в раннесакское время: к постановке проблемы // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: сборник научных статей, посвященный памяти выдающегося казахского археолога К. А. Акишева*. – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 264–270.

Таиров А.Д., Боталов С.Г. Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье // *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий: Сборник к 60–летию Л.Т. Яблонского*. – Москва: Таус, 2010. – С. 339–354.

Тасмагамбетов И. Кентавры Великой степи. *Художественная культура древних кочевников*. – Алматы: Общественный фонд поддержки историко–археологических памятников и культурного наследия «Берел». 2003. – 336 с.

Толеубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатая и Жетысуского Алатау // *Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011): Сборник, посвященный 20–летию независимости Республики Казахстан*. – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2011. – С. 369–385.

Фиалко Е.Е. Кони в погребальном ритуале скифской аРистократии // *Степи Евразии в древности и средневековье: материалы международной научной конференции, посвященной 100–летию со дня рождения М.П. Грязнова*. – Санкт–Петербург, 2003. – Книга II. – С. 169–170.

Черников С.С. Золотой курган Чиликтинской долины (к вопросу о происхождении «скифского искусства») // *Краткие сообщения Института археологии*. – 1964. – Вып. 98. – С. 29–33.

Черников С.С. Загадка золотого кургана. *Где и когда зародилось «скифское искусство»*. – Москва: Наука, 1965. – 190 с. Серия: «Из истории мировой культуры».

Чугунов К.В. Искусство Аржана–2: стилистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы // *Европейская Сарматия: Сборник, посвященный М.Б. Щукину*. – Санкт–Петербург: Нестор–История, 2011. – С. 39–60.

Чугунов. К.В. «Царские» погребально–поминальные комплексы Тувы: некоторые итоги и перспективы исследований // *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с кочевыми цивилизациями*. – Санкт–Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, 2012. – Кн. 2. – С. 421–423.

Чугунов К.В. Искусство раннесакского времени Тувы и Казахстана: опыт сравнительного анализа и хронологии // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева*. – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 389–404.

Шульга П.И. *Могильник скифского времени Локоть–4а*. – Барнаул: Изд–во Алтайского государственного университета, 2003. – 204 с.

Яблонский Л.Т. Экологическая обусловленность культурной дифференциации населения Приаралья в раннесакское время // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева*. – Алматы: Научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 429–435.

Beisenov A.Z, Svyatko S.V., Kassenalin A.E., Zhambulatov K.A., Duisenbai D., Reimer P.J. First radiocarbon chronology for the Early Iron Age sites of Central Kazakhstan (Tasmola culture and Korgantas period). *Radiocarbon*. – 2016. – Vol. 58. – No. 2. – P. 179–191.

Reimer P.J., Bard E., Bayliss A., Beck J.W., Blackwell P.G., Ramsey C.B., Buck C.E., Cheng H., Edwards R.L., Friedrich M., Grootes P.M., Guilderson T.P., Haflidason H., Hajdas I., Hatté C., Heaton T.J., Hoffmann D.L., Hogg A.G., Hughen K.A., Kaiser K.F., Kromer B., Manning S.W., Niu M., Reimer R.W., Richards D.A., Scott E.M., Southon J.R., Staff R.A., Turney C.S.M., Plicht J.v.d., 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP, *Radiocarbon* 55, 1869–1887.

Stuiver, M., Reimer, P.J., and Reimer, R.W., 2013, CALIB 7.0. [WWW program and documentation]. URL: http://radiocarbon.pa.qub.ac.uk/calib/calib.html

Čugunov K.V., Parzinger H., Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva. *Archäologie in Eurasien 26. Steppenvölker Eurasiens 3*. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2010. – 330 s., 289 abb., 153 taf.

Список литературы

Beisenov A.Z, Svyatko S.V., Kassenalin A.E., Zhambulatov K.A., Duisenbai D. & Reimer P.J. First radiocarbon chronology for the Early Iron Age sites of Central Kazakhstan (Tasmola culture and Korgantas period). *Radiocarbon*. – 2016. – Vol. 58. – No. 2. – P. 179–191.

Reimer P.J., Bard E., Bayliss A., Beck J.W., Blackwell P.G., Ramsey C.B., Buck C.E., Cheng H., Edwards R.L., Friedrich M., Grootes P.M., Guilderson T.P., Haflidason H., Hajdas I., Hatté C., Heaton T.J., Hoffmann D.L., Hogg A.G., Hughen K.A., Kaiser K.F., Kromer B., Manning S.W., Niu M., Reimer R.W., Richards D.A., Scott E.M., Southon J.R., Staff R.A., Turney C.S.M., Plicht J.v.d., 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP, *Radiocarbon* 55, 1869–1887.

Stuiver, M., Reimer, P.J., and Reimer, R.W., 2013, CALIB 7.0. [WWW program and documentation]. URL: http://radiocarbon.pa.qub.ac.uk/calib/calib.html

Čugunov K.V., Parzinger H. & Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva. *Archäologie in Eurasien 26. Steppenvölker Eurasiens 3.* – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2010. – 330 s., 289 abb., 153 taf.

Акишев А.К. *Искусство и мифология саков*. – Алма–Ата: Наука, 1984. – 176 с.

Акишев А.К. Костюм «Золотого человека» и проблема катафрактария // *Военное дело древних племён Сибири и Центральной Азии.* – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 123–131.

Акишев А.К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // *Прошлое Казахстана по археологическим источникам*. – Алма–Ата: Наука, 1976. – С. 183–195.

Акишев К.А., Акишев А.К. Искусство саков Семиречья // *Наука и человечество: международный ежегодник*. – Москва: Знание, 1982. – С. 89–98.

Акишев К.А., Акишев А.К. Саки Жетысу: социум и культура // *Новости археологии.* – Туркестан: Международный Казахско–Турецкий университет, 1997. – С. 30–37.

Акишев К.А. Курган Иссык. *Искусство саков Казахстана*. – Москва: Искусство, 1978. – 132 с.

Алтынбеков К., Досаева Д.К. Опыт реконструкции «археологического» костюма // *Поволжская археология*. – Казань, 2017. – № 1 (19). – С. 157–171.

Арсланова Ф.Х. Интересная находка из Прииртышья // *Вестник Академии наук Казахской ССР*. – Алма–Ата, 1963. – № 10. – С. 100–101.

Артамонов М.И. *Сокровища саков. Аму–Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото*. – М.: Искусство, 1973. – 280 с. (Серия: Памятники древнего искусства)

Байтанаев Б.А., Китов Е.П. Антропологические особенности женского погребения из могильника Уржар // *Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней).* – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2016. – С. 722–729.

Баркова Л.Л. Золотые пластины с изображением свернувшейся пантеры из Майэмира // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. – Ленинград: «Искусство», 1983. – Вып. 24. – С. 20–31.

Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. Искусство древних кочевников Центрального Казахстана: образы, сюжеты, композиции // *Вестник Южно–Уральского государственного университета. Серия: Социально–гуманитарные науки*. – Челябинск, 2013. – Т. 13. – № 2. – С. 12–17.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Дуйсенбай Д.Б. Находка костяного футляра в кургане тасмолинской культуры (Центральный Казахстан) // *Tyragetia, Chişinău*, 2016, s. n., vol. X (XXV), n. r. 1. P. 225–236.

Бейсенов А.З. Кинжал с зооморфным декором сакского времени из Центрального Казахстана // *Вестник Томского государственного университета*. – Томск, 2014. – №5 (31). – С. 103–107.

Бейсенов А.З. *Сарыарка – колыбель степной цивилизации*. – Алматы: Научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2011б. – 31 с.

Бейсенов А.З. Талды–2 и памятники раннесакского времени степной Евразии // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20–летию независимости Республики Казахстан*. – Караганды, 2011а. – С. 14–20.

Бернштам А.Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалинке // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.* – М.–Л.: 1940. – Вып. V. – С 23–31.

Боковенко Н.А. Наскальное искусство скифской эпохи // *Международная конференция по первобытному искусству.* – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1998. – С. 86–87.

Боковенко Н.А. Образ оленя в искусстве ранних кочевников Центральной Азии: тенденции развития и интерпретации // *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*. – Казань: «Отечество», 2014. – Т. IV. – С. 5–7.

Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья // *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии.* – М.: 1971. – № 177. – С. 197–208.

Вишневская О.А. *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII – V вв. до н. э. (по материалам Уйгарака). Труды Хорезмской археолого–этнографической экспедиции.* – Москва: Наука, 1973. – 160 с.

Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1947. – Вып. XVIII. – С. 9–17.

Грязнов М.П. Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1956. – Вып. 61. – С. 8–16.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Онгар А. *Есік. Иссык. Esik. Книга–альбом.* – Алматы: Издательский дом «Таймас, 2011. – 200 с.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. *Художественные бронзы Жетысу*. – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2013. – 120 с.

Ермолаева А.С. *Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо).* – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2012. – 236 с.

Золотые олени Евразии. *Каталог выставки.* – Санкт–Петербург: Государственный Эрмитаж, 2001. – 248 с.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен).* – Москва: РОССПЭН, 1997. – 187 с.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К. & Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана.* – Алма–Ата: Наука, 1966. – С. 303–433.

Кисель В.А. Несколько замечаний об образе кошачьего хищника в раннем скифском искусстве // *Элитные курганы степей Евразии в скифо–сарматскую эпоху.* – Санкт–Петербург: Фонд фундаментальных исследований РАН, 1994. – С. 111 119.

Королькова Е.Ф. Знаковая система, приемы композиции и некоторые устойчивые мотивы в искусстве звериного стиля (зооморфные свастики и вихревые розетки) // *Нижневолжский археологический сборник*. – Волгоград, 2009. – Вып. 10. – С. 64–72.

Культура саков и усуней Казахстана в археологических коллекциях Центрального государственного музея Республики Казахстан. *Научный каталог.* – Алматы: «Онер», Центральный государственный музей Республики Казахстан, 2011. – 320 с.

Оралбай Е. «Долина царей» Тарбагатая // *Алтай – золотая колыбель тюркского мира*. – Усть–Каменогорск: Восточно–Казахстанский государственный университет, 2016. – С. 199–207. (на казахском языке)

Полидович Ю.Б. Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева.* – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 215–230.

Полидович Ю.Б. Конь и конская узда в системе погребальной обрядности народов юна Восточной Европы предскифского и скифского времени // *Текст. Контекст. Подтекст. Сборник статей в честь М.Н. Погребовой*. – Москва: Институт востоковедения РАН, 2013. – С. 157–227.

Полидович Ю.Б. Основные группы изображений оленей раннескифского времени (из восточных регионов Евразии) // *Архаическое и традиционное искусство: проблемы научной и художественной интерпретации.* – Новосибирск: Изд–во ИАЭ СО РАН, 2014. – С. 73–76.

Полидович Ю.Б. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // *Структурно–семиотические исследования в археологии.* – Донецк: Донецкий Национальный университет, 2006. – Т. 3. – С. 355–398.

Пшеничнюк А.Х. Филипповские курганы в центре скифского мира: открытие и исследования // *Золотые олени Евразии. Каталог выставки.* – Санкт–Петербург, 2001. – С. 26–37.

Самашев З., Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сунгатай С. *Berel–Берел. Альбом.* – Алматы: Общественный фонд поддержки историко–археологических памятников и культурного наследия «Берел», 2000. – 50 с.

Самашев З., Григорьев Ф., Джумабекова Г. *Древности Алматы.* – Алматы: Издательская группа ТОО «Археология», 2005. – 184 с.

Самашев З., Джумабекова Г., Базарбаева Г., Онгар А. *Древнее золото Казахстана.* – Алматы: «Онер», 2007. – 160 с.

Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г. *Древние сокровища Казахского Алтая.* – Алматы: Издательство «Онер», 2008. – 200 с.

Самашев З., Толеубаев А., Джумабекова Г. *Сокровища степных вождей.* – Алматы: Общественный фонд поддержки историко–археологических памятников и культурного наследия «Берел», 2004. – 176 с.

Самашев З. *Берел.* – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2011. – 236 с.

Самашев З. *Петроглифы Казахстана.* – Алматы: Онер, 2006. – 200 с.

Сеитов А.М. Степи Торгая в раннесакское время: к постановке проблемы // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: сборник научных статей, посвященный памяти выдающегося казахского археолога К. А. Акишева.* – Алматы: Научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 264–270.

Таиров А.Д., Боталов С.Г. Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье // *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий: Сборник к 60–летию Л.Т. Яблонского.* – Москва: Таус, 2010. – С. 339–354.

Тасмагамбетов И. *Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников.* – Алматы: Общественный фонд поддержки историко–археологических памятников и культурного наследия «Берел». 2003. – 336 с.

Толеубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатая и Жетысуского Алатау // *Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011): Сборник, посвященный 20–летию независимости Республики Казахстан.* – Алматы: Институт археологии им. А. Маргулана, 2011. – С. 369–385.

Фиалко Е.Е. Кони в погребальном ритуале скифской аристократии // *Степи Евразии в древности и средневековье: материалы международной научной конференции, посвященной 100–летию со дня рождения М.П. Грязнова.* – Санкт–Петербург, 2003. – Книга II. – С. 169–170.

Черников С.С. *Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство».* – Москва: Наука, 1965. – 190 с. Серия: «Из истории мировой культуры».

Черников С.С. Золотой курган Чиликтинской долины (к вопросу о происхождении «скифского искусства») // *Краткие сообщения Института археологии.* – М.–Л.: 1964. – Вып. 98. – С. 29–33.

Чугунов. К.В. «Царские» погребально–поминальные комплексы Тувы: некоторые итоги и перспективы исследований // *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с кочевыми цивилизациями.* – Санкт–Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, 2012. – Кн. 2. – С. 421–423.

Чугунов К.В. Искусство Аржана–2: стилистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы // Европейская Сарматия: Сборник, посвященный М.Б. Щукину. – Санкт–Петербург: Нестор–История, 2011. – С. 39–60.

Чугунов К.В. Искусство раннесакского времени Тувы и Казахстана: опыт сравнительного анализа и хронология // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева.* – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 389–404.

Шульга П.И. *Могильник скифского времени Локоть–4а.* – Барнаул: Изд–во Алтайского государственного университета, 2003. – 204 с.

Яблонский Л.Т. Экологическая обусловленность культурной дифференциации населения Приаралья в раннесакское время // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева.* – Алматы: Научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы–Тасмола», 2015. – С. 429–435.